

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

This full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/14382>

Please be advised that this information was generated on 2014-11-11 and may be subject to change.

Etnocentrisme en rechts-extremisme

9

Reacties op de komst en aanwezigheid van etnische minderheden

Peer Scheepers¹

9.1 Inleiding en vraagstellingen

In het Sociaal en Cultureel Rapport 1994 (SCR94) worden diverse schattingen gemaakt inzake het percentage allochtonen, hun maatschappelijke positie en de reacties daarop in de toekomstige Nederlandse samenleving. Momenteel (per 1-1-1994) verblijven er volgens de ruime definitie, die met enige onzekerheden is omgeven², 1.165.000 allochtonen in Nederland, dat is 7,6 procent van de totale bevolking. Dit percentage zal tot 2015, zoveel is zeker, nog oplopen. Maar onzeker is wat het exacte percentage allochtonen in de totale bevolking zal zijn. Dit is afhankelijk van de vraag welk toekomstscenario men het meest waarschijnlijk acht. Als men uitgaat van een ongunstige economische ontwikkeling en een effectief stringent toelatingsbeleid zal het percentage allochtonen in 2010 zo'n 11,4 procent bedragen. Als men uitgaat van een gunstige economische ontwikkeling en een minder stringent toelatingsbeleid, zal het percentage in 2010 zo'n 17,2 procent bedragen. In het SCR94 wordt uiteindelijk geconcludeerd dat *'een schatting van 15% allochtonen in 2010 niet te gewaagd is'* (SCR, 1994: 46).

Met betrekking tot de huidige en toekomstige positie van allochtonen in de Nederlandse samenleving wordt in het SCR94 een tamelijk somber beeld geschetst. Men constateert dat de arbeidsmarktpositie van allochtonen betrekkelijk zwak is: de werkloosheid onder allochtonen ligt verhoudingsgewijs driemaal zo hoog als onder autochtonen (SCR94: 116). Ook constateert men dat allochtone jongeren, Turken en Marokkanen in het bijzonder, naar verhouding zeer weinig deelnemen aan de hogere onderwijsvormen. Bovendien verwacht men dat een evenredige deelname van allochtonen aan de hogere onderwijsvormen nog wel enige decennia zal vergen (SCR94: 353). Als men de bevindingen met betrekking tot de deelname van allochtonen aan de arbeidsmarkt alsook met betrekking tot de deelname van allochtonen aan de hogere onderwijsvormen combineert met de bevinding dat de arbeidsmarktpositie van laag geschoolde mensen over de periode 1975-1993 steeds relatief slecht is geweest maar bovendien is verslechterd (SCR94: 341), dan komt men tot de voorspelling dat allochtonen ook in de toekomst, in vergelijking met autochtonen, achter zullen blijven.

Een zorgelijk aspect hierbij is de ruimtelijke spreiding van allochtonen. Allochtonen wonen zeer ongelijk gespreid over het land. Zo'n 50 procent van de allochtonen woont in de grote steden van de westelijke provincies en dit percentage neemt de laatste jaren toe (Muus, 1992; zie ook van Kempen en van Weesep in deze bundel). Binnen die grote steden zijn de allochtonen ook

¹] Peer Scheepers is als bijzonder hoogleraar Maatschappelijke Vooroordelen verbonden aan de Vakgroep Sociologie/Onderzoekschool ICS, Katholieke Universiteit Nijmegen.

²] Tesser (1993) omschrijft die problemen. De Beer (1995) laat zien dat er in 1992 al meer allochtonen in ons land woonden. Hij laat zien dat er toen, afhankelijk van de keuze voor de beperkte of de ruime definitie van de term allochtonen, er ruim 1,4 miljoen (d.i. 10%) respectievelijk bijna 2,4 miljoen (d.i. 16%) allochtonen in ons land woonden. In de beperkte definitie verstaat men dan onder allochtonen: die mensen die afkomstig zijn uit landen als Turkije, Marokko, Suriname, de Nederlandse Antillen of Aruba en Indonesië, zowel behorende tot de eerste als de tweede generatie. In de ruime definitie worden de mensen die afkomstig zijn uit de zogenoemde OESO-landen, i.c. de rijkere landen, ook meegeteld. Als men zich baseert op deze publicatie, zou men tot de slotsom kunnen komen dat de cijfers van het SCP in ieder geval geen overschatting van het aantal allochtonen betekenen.

zeer ongelijk gespreid, namelijk geconcentreerd in wijken waar overwegend goedkope woningen staan. Gegeven het huidige huisvestingsbeleid, gegeven het huidige landelijke en binnenstedelijke spreidingspatroon van allochtonen en op grond van de verwachting dat allochtonen in de toekomst een achterstandspositie zullen innemen, luidt de verwachting dat er in toenemende mate allochtone wijken zullen ontstaan. Deze verwachting wordt ook in het SCR94 uitgesproken.

Deze factoren te zamen vormen volgens het SCR94 *'de ingrediënten voor marginalisering, ruimtelijke segregatie en het ontstaan van een armoedecultuur. ... Ruimtelijke segregatie accentueert de sociale kloof en leidt zelf weer tot verscherping van sociale scheidslijnen en de daarmee gepaard gaande negatieve onderlinge identificatie van bevolkingsgroepen'*, hetgeen zelfs in een minder pessimistisch sociaal-economisch scenario opgeld zal doen (blz. 47-48).

De geschetste ontwikkelingen kunnen leiden tot een verharding van het sociaal-culturele klimaat waarin ethnocentrische reacties de boventoon zouden kunnen gaan voeren, zo stelt ook het SCR94. Hiervoor zijn ook nu reeds empirische indicaties. Zo blijkt uit een landelijke registratie dat het aantal etnische incidenten in de afgelopen jaren is toegenomen (Muus, 1992; NRC, 1994). In de politieke arena is de gegroeide aanwezigheid van extreemrechtse partijen in dit verband relevant (Scheepers et al., 1993, 1994). Deze partij(en) hebben immers de allochtonenproblematiek hoog op de politieke agenda gezet. Uit recent kiezersonderzoek blijkt dat een deel van het electoraat dat ook heeft gedaan: 50 procent van de kiesgerechtigde Nederlanders beschouwt de etnische minderheden als het belangrijkste maatschappelijke probleem (Schmeets & Elink, 1994). Meer in het algemeen is er een toename van de weerstand tegen allochtonen waarneembaar (SCR94), zowel onder kansarme alsook onder geprivilegeerde categorieën (Scheepers et al., 1994, 1995).

De vragen die we in dit hoofdstuk aan de orde stellen, hebben betrekking op dit complex van maatschappelijke verschijnselen:

- a. Welke ontwikkelingen hebben reeds plaats gevonden met betrekking tot de verbreiding van ethnocentrische denkbeelden en extreem-rechtse politieke voorkeuren?
- b. In hoeverre worden ethnocentrische denkbeelden en extreem-rechtse voorkeuren bepaald door de sociaal-economische positie die men inneemt?
- c. Kunnen er op grond van deze trends betrouwbare voorspellingen worden gedaan over toekomstige ontwikkelingen inzake ethnocentrische denkbeelden en extreem-rechtse voorkeuren?

Ter beantwoording van deze vragen zullen we in de volgende paragraaf een aantal (deels concurrerende) theorieën de revue laten passeren die vooral afkomstig zijn uit een land waar men een langere traditie van (onderzoek naar) ethnocentrische reacties kent, namelijk de Verenigde Staten. Hierbij kan men de kritische vraag stellen of dergelijke theorieën, die zijn ontwikkeld in andere episodes van de geschiedenis in geheel andere maatschappelijke contexten, wel van toepassing zijn op de Nederlandse situatie. Vooralsnog zou het antwoord op die kritische vraag zijn dat Nederland nog maar aan het begin staat van sociaal-culturele processen die zich in andere landen reeds hebben afgespeeld en tot op de dag van vandaag doorgaan, namelijk de instroom en duurzame aanwezigheid van relatief grote aantallen etnische migranten. Het verloop van die processen in andere landen, met name inzake de ontwikkeling van ethnocentrische reacties, kan inzicht verschaffen in de processen die Nederland te wachten staan. Waar dat mogelijk is, zullen we trachten te expliciteren waarom de desbetreffende theorieën ook relevant zouden kunnen zijn voor de Nederlandse samenleving.

9.2 Theorieën en hypothesen

9.2.1 Trends in etnocentrische reacties

De sociologische theorieën op dit domein zijn te verdelen naar interetnische assimilatie en interetnische conflicten³. De assimilatietheorieën benadrukken dat er gaandeweg assimilatie en integratie zal plaatsvinden tussen diverse etnische groepen die zich uiteindelijk aan elkaar of aan de dominante etnische groep zullen aanpassen. De conflicttheorieën benadrukken dat er segregatie en conflicten zullen blijven bestaan, zonder dat de etnische groepen zich zullen aanpassen aan elkaar. In het onderstaande zullen we varianten van beide theorieën de revue laten passeren teneinde daaruit hypothesen te destilleren over trends.

Interetnische assimilatie

De grondlegger van de assimilatietheorieën is Park (Park & Burgess, 1924; Park, 1950). Hij meende dat de verhouding tussen etnische groepen in fases zou verlopen. In de eerste fase ontstaan contacten tussen etnische groepen. Omdat, zo veronderstelde Park, alle groepen streven naar het bezit van zoveel mogelijk hulpbronnen, zouden na het eerste contact in de tweede fase al snel conflicten ontstaan, namelijk om die schaarse hulpbronnen. In de derde fase zouden deze conflicten uitlopen op accommodatie waarin beide/meerdere etnische groepen elkaar zouden gaan respecteren. Uiteindelijk zou de fase van assimilatie worden bereikt waarin de zwakkere groepen de zeden en gewoonten van de dominantere groep(en) over zouden nemen.

Deze theorie werd in zekere zin uitgewerkt door Gordon (1964, 1978, 1981, 1994). Ook hij meende dat er in de Amerikaanse samenleving een proces gaande was dat uiteindelijk zou leiden tot assimilatie. Hij noemde drie mogelijke assimilatie varianten: 'the melting pot, cultural pluralism and Anglo-conformity'. Gordon meende dat het 'Anglo-conformity'-model het sterkst overeenkwam met de feitelijke omstandigheden. Hij meende dat de meeste etnische groepen zich reeds hadden aangepast, of zich zouden gaan aanpassen, aan de Anglo-protestantse cultuur. Deze aanpassing zou volgens Gordon ook in fases verlopen. In de eerste fase zou culturele assimilatie plaatsvinden: het zich aanpassen aan de dominante culturele patronen. In de tweede fase zou structurele assimilatie plaatsvinden: etnische groepen zouden doordringen in de netwerken van de dominante etnische groepen, hetgeen in de derde fase zou leiden tot huwelijkse assimilatie: etnische hete-

^{3]} Naast deze typisch sociologische benaderingen van de beschrijving en verklaring van etnocentrische reacties bestaat er een zogenaamde socio-psychologische onderzoekstraditie waarin etnocentrische reacties worden verklaard vanuit individuele attitudes, i.c. autoritarisme (vgl. Adorno et al., 1950; Meloen, 1983; Felling et al., 1986; Baars & Scheepers, 1993). Deze traditie is in zekere zin strijdig met de sociologische benadering omdat er een alternatieve verklaring wordt gegeven voor etnocentrische reacties bij soortgelijke sociale categorieën. Zo wordt gehypothetiseerd dat mensen in achterstandsposities in mindere mate dan mensen in geprivilegeerde posities kunnen voorzien in de vervulling van allerlei psychologische en maatschappelijke behoeften, met name de behoefte aan statusverwerving. Hierdoor zouden met name mensen met een lager inkomen en/of een lagere opleiding geneigd zijn tot een complex van autoritaire attitudes ten gevolge waarvan zij sterkere etnocentrische reacties zouden vertonen. Deze theorie is in de Nederlandse context vooralsnog niet verworpen (vgl. Scheepers et al., 1990; Dekker & Ester, 1993) evenmin als in Engeland (Billig & Cramer, 1990), België (Billiet et al., 1992) en Duitsland (Schmidt et al., 1995). De genoemde onderzoeken tonen allemaal aan dat autoritaire en etnocentrische reacties vooral sterk leven bij het merendeel van de in het bovenstaande genoemde sociale categorieën. In die zin levert deze benadering geen nieuwe hypothesen op met betrekking tot de sociale categorieën waarbinnen we dergelijke reacties zouden kunnen verwachten. Het grote verschil tussen deze socio-psychologische benadering en de voornoemde sociologische benadering bestaat in het verklarende mechanisme. De sociologische theorieën leggen de nadruk op de perceptie van concurrentie en de socio-psychologische theorieën leggen de nadruk op persoonlijke attitudes, i.c. autoritarisme. Uit eerder onderzoek (Eisinga & Scheepers, 1989) is gebleken dat de perceptie van concurrentie in sterkere mate dan autoritarisme leidt tot etnocentrische reacties. Nu zijn er in de beschikbare longitudinale data wel metingen voorhanden van autoritarisme, maar niet van de perceptie van etnische concurrentie (zie par. 9.3). Daarom kunnen we beide theorieën niet longitudinaal toetsen, en laten we deze benadering buiten beschouwing.

rogamie. In de vierde fase zouden etnische groepen zich in toenemende mate gaan identificeren met de dominante cultuur: identificatie-assimilatie. En in de vijfde fase zou er sprake zijn van attitude-assimilatie: het verdwijnen van ethnocentrische reacties op etnische groepen, gevolgd door gedrags-assimilatie: het verdwijnen van bewuste discriminatie, uiteindelijk gevolgd door burgerlijke assimilatie: het verdwijnen van allerlei machtsconflicten tussen etnische groepen. Pas in latere studies ging Gordon benadrukken dat dit hele proces enkele generaties in beslag zou nemen en mogelijkvertraagd zou kunnen worden door raciale vooroordelen (1994).

In de lijn van deze assimilatietheoretici constateren Taylor, Sheatsley & Greeley (1978) dat er een progressieve trend is waar te nemen, in die zin dat Amerikanen steeds meer geporteerd zijn van etnische tolerantie, etnische gelijkheid en etnische integratie. Uit hun onderzoek komt naar voren dat Amerikanen in de loop der tijd:

- steeds minder geneigd zijn tot *etnische discriminatie*, hetgeen wil zeggen dat zij zich in de loop der tijd steeds minder uitspreken voor ongelijke behandeling van etnische minderheden hetzij zich minder uitspreken tegen gelijke behandeling van etnische minderheden;
- ook steeds minder geneigd zijn tot *etnische distantie*, hetgeen wil zeggen dat zij in de loop der tijd steeds minder weerstand vertonen tegen interactie met andere etnische groepen in het alledaagse leven.

Deze op empirisch onderzoek gebaseerde trend leidt tot een specifieke hypothese, namelijk:

1. *ethnocentrische reacties, i.c. etnische discriminatie en etnische distantie, zullen afnemen in de loop der tijd.*

Tegenover deze auteurs stellen Schuman et al. (1985) andere auteurs die menen dat er feitelijk niet veel is veranderd in de Amerikaanse samenleving, omdat er sprake is (gebleven) van onderliggend racisme (bijv. Kinder & Sears, 1981) of van modern subtiel racisme (Pettigrew, 1994). Deze auteurs menen dat de blanke meerderheid zich in de loop der tijd weliswaar heeft verzoend met de idee dat men etnische minderheden niet mag discrimineren, maar dat men in gelijkblijvende of zelfs toenemende mate etnische interacties zal vermijden, hetgeen impliceert dat de mate van etnische distantie gelijk zal blijven door de tijd heen. Deze denkbeelden leiden tot de hypothesen:

2. *etnische discriminatie zal afnemen in de loop der tijd;*
3. *etnische distantie zal gelijk blijven in de loop der tijd.*

Schuman et al. (1985) poneren in de lijn van bovenstaande hypothesen dat er ook nog sprake kan zijn van andere tegenstrijdige trends, namelijk dat Amerikanen (conform hypothese 1) longitudinaal minder ethnocentrische reacties vertonen, maar dat zij tegelijkertijd steeds meer weerstand zouden vertonen tegen maatregelen om etnische discriminatie en etnische distantie te reduceren. Na uitvoerige analyses van allerlei trends komen deze auteurs uiteindelijk tot de conclusie dat er sprake is van:

- door de tijd heen afnemende etnische discriminatie;
- door de tijd heen afnemende etnische distantie;
- door de tijd heen gelijk blijvende weerstand tegen overheidsingrijpen om etnische discriminatie en etnische distantie te bestrijden.

De eerste twee trends verklaren Schuman et al. (1985; vgl. Smith, 1985) voornamelijk uit veranderingen in de samenstelling van de bevolking. Ethnocentrische reacties zijn steeds het sterkst aanwezig (geweest) bij lager opgeleiden en bij oudere cohorten. De interpretatie voor deze veelvuldige bevindingen is dat lager opgeleiden een minder breed sociaal perspectief hebben verworven dan hoger opgeleiden (Gabennesch, 1972; Roof, 1974; Case et al., 1989; Scheepers et al., 1994, 1995). Naarmate men langer onderwijs heeft

genoten, verwerft men niet alleen meer kennis en vaardigheden, maar ook meer inzicht in de gewoontes en zeden, normen en waarden van andere culturele en etnische groepen. Dit leidt ertoe dat men een tolerantere houding ontwikkelt tegenover andere etnische groepen. Voor de mensen die niet alleen korter maar ook in mindere mate algemeen vormend onderwijs hebben genoten zou dus gelden dat zij een minder tolerante houding tegenover andere etnische groepen zouden ontwikkelen. Voor de bevinding dat bij oudere cohorten etnocentrische reacties sterker voorkomen dan bij jongere cohorten, zou een soortgelijke interpretatie kunnen gelden. Oudere cohorten zijn opgegroeid en gevormd in een periode waarin er veel minder 'vreemde' etnische groepen in de samenleving zichtbaar waren. Ook was de samenleving toen nog meer dan tegenwoordig monocultureel van karakter en was er minder belangstelling voor de gewoontes en zeden, normen en waarden van andere etnische groepen. Dit alles heeft ertoe geleid dat ouderen een minder tolerante houding hebben tegenover andere groepen in de huidige samenleving. Maar aangezien er, longitudinaal gezien, steeds minder lager opgeleiden alsook steeds minder oudere cohorten zijn in de populatie, zouden etnocentrische reacties afnemen (vgl. ook Firebaugh & Davis, 1988) ⁴.

Ten aanzien van de trends in etnische discriminatie en etnische distantie is vooralsnog gebleken dat in Amerika de assimilatietheoretici het voordeel van de twijfel hebben behaald. Ondanks de in het bovenstaande geuite twijfel aan de toepasbaarheid van deze assimilatietheorieën op de Nederlandse situatie, kunnen we deze trends koppelen aan de verklaring van Schuman et al. Dat is zinvol omdat ook in Nederland etnocentrische reacties te lokaliseren zijn bij lager opgeleiden en oudere cohorten (vgl. Scheepers et al., 1989a, 1989b, 1990). Daarom zou het ook in Nederland zo kunnen zijn dat er een trend gaande is die te maken heeft met de veranderende samenstelling van de populatie. Hieruit zouden we de volgende hypothesen willen afleiden:

1. *etnocentrische reacties, i.c. etnische discriminatie en etnische distantie, zullen afnemen in de loop der tijd, met name doordat:*
4. *er verhoudingsgewijs steeds minder laag opgeleide (etnocentrischere) mensen zijn;*
5. *er verhoudingsgewijs steeds minder oudere (etnocentrischere) cohorten zijn.*

Deze set van meer empirisch gefundeerde hypothesen zou op het eerste gezicht op de Nederlandse ontwikkelingen van toepassing kunnen zijn. Soortgelijke ontwikkelingen zouden ook in Nederland hebben kunnen plaatsvinden. Lucassen & Penninx (1994) beweren dat het ook in de Nederlandse geschiedenis steeds zo is geweest dat immigranten aanvankelijk het object vormden van negatieve beeldvorming alsook dat er weerstand was tegen gelijke behandeling, i.c. etnische discriminatie, maar dat zulks steeds van voorbijgaande aard blijkt te zijn geweest. Daarna lukte het sommige groepen allochtone nieuwkomers betrekkelijk snel te integreren in de Nederlandse samenleving, waardoor de etnische distantie in hoog tempo afnam. Hierbij dient evenwel te worden aangetekend dat de groepen allochtone nieuwkomers die in de loop der eeuwen naar Nederland zijn gekomen, in zekere zin enige mate van gelijkenis vertoonden met de Nederlanders. Het ging bijvoorbeeld om Duitsers, Vlamingen en Hugenoten die niet alleen dezelfde huidskleur maar ook een soortgelijk cultuurpatroon vertoonden en tot een soortgelijke godsdienst behoorden als de Nederlanders.

⁴ Volledigheidshalve vermelden we dat Schuman et al. ter verklaring van de derde trend opperen dat er inderdaad sprake kan zijn van subtiele vormen van racisme die worden geuit in de vorm van weerstand tegen overheidsingrijpen om etnische discriminatie en distantie tegen te gaan. Uiteindelijk stellen ze evenwel dat weerstand tegen overheidsingrijpen in het algemeen wel een verklaring kan bieden voor de weerstand tegen overheidsingrijpen in etnische kwesties, maar niet voor de veranderingen daarin. Aangezien er in Nederland geen vergelijkbare tijdreeksen voorhanden zijn met betrekking tot overheidsingrijpen in etnische kwesties (zie par. 9.3), zullen we deze kwestie buiten beschouwing moeten laten.

Maar de vraag is in hoeverre deze theorie ook voor de afgelopen decennia opgeld doet in Nederland, waar het proces van relatief grootschalige immigratie eigenlijk pas relatief kort aan de gang is. De huidige immigranten worden mogelijkwerwijs in meerdere opzichten als 'afwijkend' van de Nederlanders beschouwd: ze hebben veelal een andere huidskleur alsook een ander cultuurpatroon en behoren meestal tot andere godsdiensten. In termen van de theorie van Gordon hebben we misschien de fase van de culturele assimilatie niet eens bereikt. In termen van de theorie van Park verkeren we in Nederland misschien pas in de fase van contacten en conflicten. Uit een recente studie (Vermeulen & Penninx, 1994) blijkt dat de integratie en emancipatie van diverse etnische groepen nog beperkt is. Hieruit kan men wellicht afleiden dat het ook in Nederland langere tijd kost, i.c. meerdere generaties van allochtonen die hier geboren en getogen zijn, alvorens assimilatieprocessen zich daadwerkelijk inzetten. Daarom is het wellicht ook verstandig om naar alternatieve theorieën te speuren die meer recht doen aan de Nederlandse situatie.

Interetnische conflicten

In de assimilatietheorieën wordt niet ontkend dat er sprake is van concurrentie tussen etnische groepen om allerlei schaarse goederen (economische, culturele en politieke hulpbronnen), maar wordt verondersteld dat die concurrentie uiteindelijk toch zal leiden tot harmonieuze verhoudingen, i.c. assimilatie, ongeacht de macro-omstandigheden en de ontwikkelingen daarin. Hiertegenover staan de conflicttheorieën die als centraal thema hebben dat etnische groepen steeds conflicterende belangen zullen hebben die steeds weer tot concurrentieverhoudingen kunnen leiden, steeds gevolgd door ethnocentrische reacties, met name ten tijde van bepaalde macro-omstandigheden.

Aan het begin van deze theoretische traditie over conflicten tussen etnische groepen staat Coser (1956), die zich daarbij in belangrijke mate liet inspireren door de denkbeelden van Marx en Simmel. Bij Coser vindt men de idee dat er niet alleen tussen sociale klassen tegengestelde belangen kunnen bestaan, maar dat zulks ook voor etnische groepen het geval kan zijn. De tegenstelling in belangen bestaat hierin dat ook etnische groepen trachten zoveel mogelijk schaarse hulpbronnen te verwerven, waardoor zij met elkaar in concurrentieverhoudingen komen te verkeren. Volgens Coser leiden deze concurrentieverhoudingen ertoe dat de solidariteit binnen de etnische groep groter wordt en tegelijkertijd dat de vijandigheid tegenover andere etnische groepen groter wordt. Blalock (1967) onderschrijft deze theoretische ideeën, maar specificceert ze in zekere zin. Hij meent dat die concurrentieverhoudingen inderdaad tot de door Coser veronderstelde ethnocentrische reacties zullen leiden, wanneer de etnische groepen zich daadwerkelijk bewust zijn van die concurrentie, bijvoorbeeld wanneer specifieke categorieën binnen die etnische groepen veelvuldig met elkaar worden geconfronteerd bij de concurrentie om schaarse goederen (vgl. Cummings, 1980).

Ook in deze lijn stellen Olzak & Nagel (1986; Olzak, 1989) dat concurrentie tussen twee of meerdere etnische groepen steeds zal ontstaan wanneer deze groepen trachten schaarse hulpbronnen te bemachtigen. Volgens hen zal deze concurrentie leiden tot groeiende solidariteit binnen de eigen etnische groep gevolgd door collectieve actie, mobilisatie, protest en eventueel geweld tegen andere etnische groepen. In de context van een stad zou dit met name kunnen gebeuren wanneer voordien ondergeschikte etnische groepen sociaal mobiel worden en banen gaan bezetten die voorheen werden vervuld door de dominante etnische groep.

Maar ook onder bepaalde macro-omstandigheden zouden ethnocentrische reacties kunnen volgen. Zo stellen deze auteurs dat ethnocentrische reacties zullen volgen onder de omstandigheden van veranderingen op de arbeidsmarkt ten gevolge van:

- hetzij economische recessie, met als gevolg een afnemende vraag naar arbeidskrachten;
- hetzij een sterke en/of plotselinge groei van immigratie ten gevolge van een toenemende vraag naar arbeidskrachten.

Onder dergelijke omstandigheden vinden er verschuivingen plaats in zowel de vraag naar als het aanbod van arbeidskrachten, hetgeen leidt tot nieuwe concurrentieverhoudingen, gepaard met onzekerheden en gevolgd door ethnocentrische reacties. Maar ook wanneer de overheid het tot haar taak gaat rekenen om in te grijpen in de arbeidsmarkt door beleid gericht op het verbeteren van de positie van bepaalde etnische groepen, leidt dit tot verschuivingen op de arbeidsmarkt, nieuwe concurrentieverhoudingen en dientengevolge tot ethnocentrische reacties. Soortgelijke factoren worden door Lucassen en Penninx (1994) genoemd in hun zoektocht naar de condities waaronder in het verleden binnen de Nederlandse samenleving ethnocentrische reacties zijn opgetreden. Zij noemen de conjunctuurgevoeligheid alsook de omvang en zichtbaarheid van de aantallen nieuwkomers (1994: 179).

Uit deze theorieën zijn meerdere algemene hypothesen af te leiden:

6. *ethnocentrische reacties zullen toenemen onder omstandigheden van:*
7. *economische recessie, m.n. groei van de werkloosheid;*
8. *relatief hoge en/of plotselinge groei van immigratie;*
9. *overheidsbeleid ten gunste van bepaalde etnische groepen.*

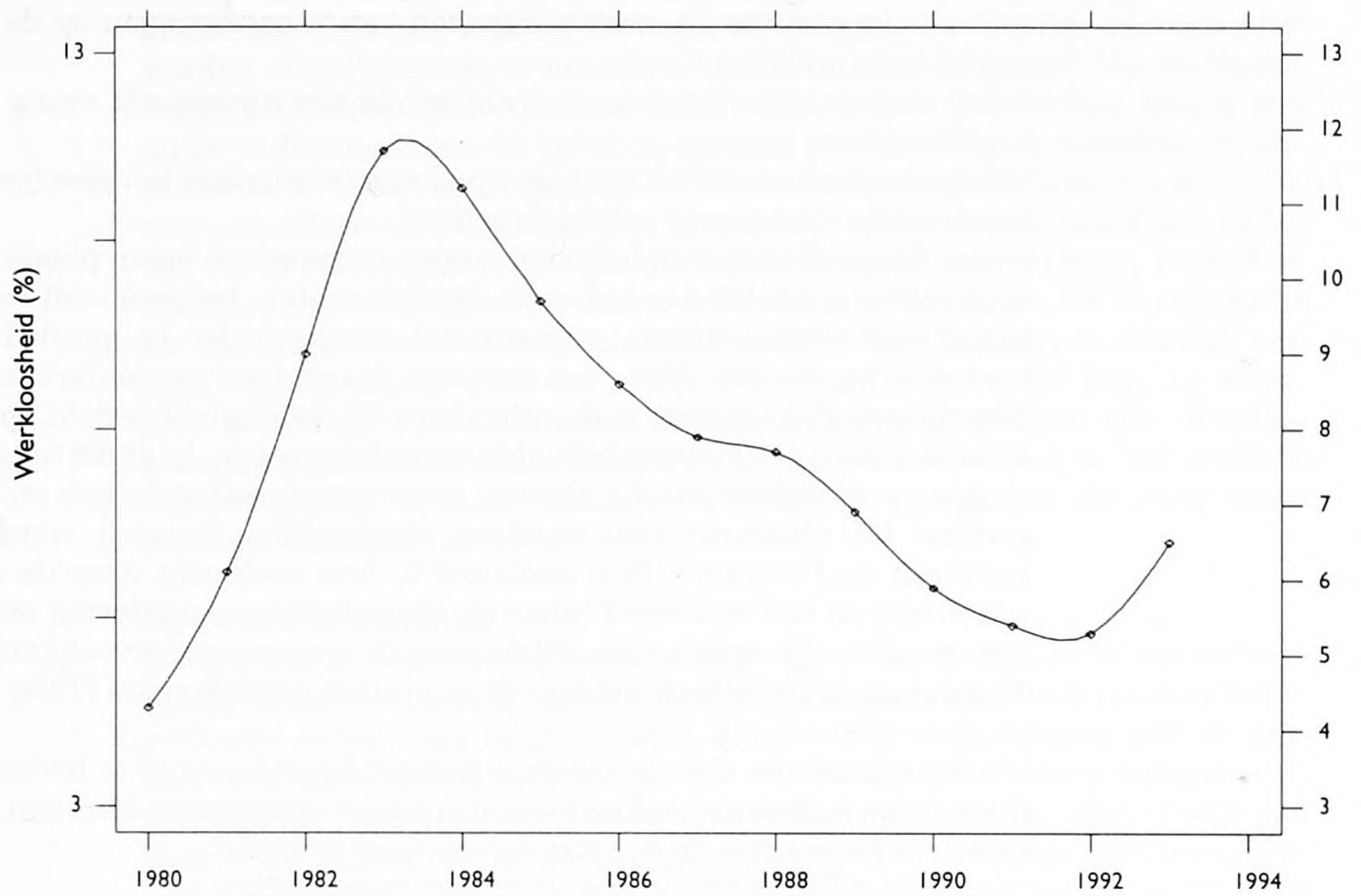
Uit het werk van Olzak (1989) komt uit een combinatie van bovenstaande hypothesen, nog een specifiekere hypothese naar voren:

6. *ethnocentrische reacties zullen toenemen onder omstandigheden van:*
10. *economische recessie in combinatie met relatief hoge en/of plotselinge groei van immigratie.*

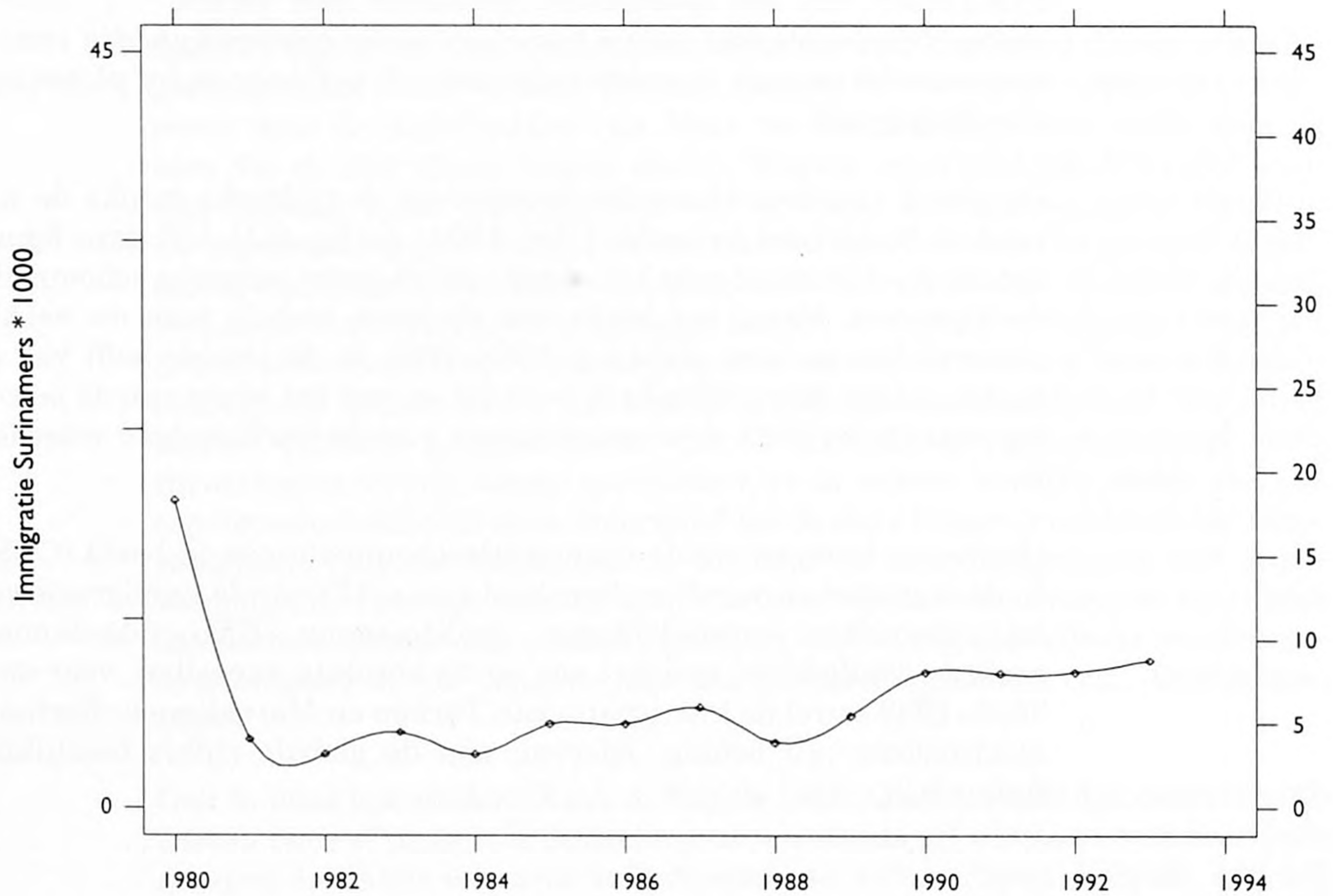
Op grond van deze theorieën brengen we de tijdreeks inzake de werkloosheid in Nederland in beeld (CBS, 1994; zie fig. 9.1). Uit deze figuur blijkt dat de werkloosheid aan het einde van de jaren zeventig schommelde rond de 4 procent. Vanaf het begin van de jaren tachtig nam de werkloosheid evenwel fors toe met pieken in 1983–1984. In de tweede helft van de jaren tachtig zakte de werkloosheid weer tot en met het begin van de jaren negentig, waarna in 1993 weer een toename van de werkloosheid waarneembaar is.

Hiernaast brengen we de immigratieschommelingen in beeld (CBS, 1994). In de statistieken wordt onderscheid gemaakt naar de immigratie van allerlei categorieën vreemdelingen: mediterranen, EEG-onderdanen, asielzoekers. Wellicht is, met het oog op de absolute aantallen, voor de periode 1980–1993 zowel de immigratie van Turken en Marokkanen, Surinamers en asielzoekers van belang. Hiervan zijn de globale cijfers beschikbaar: zie figuur 9.2.

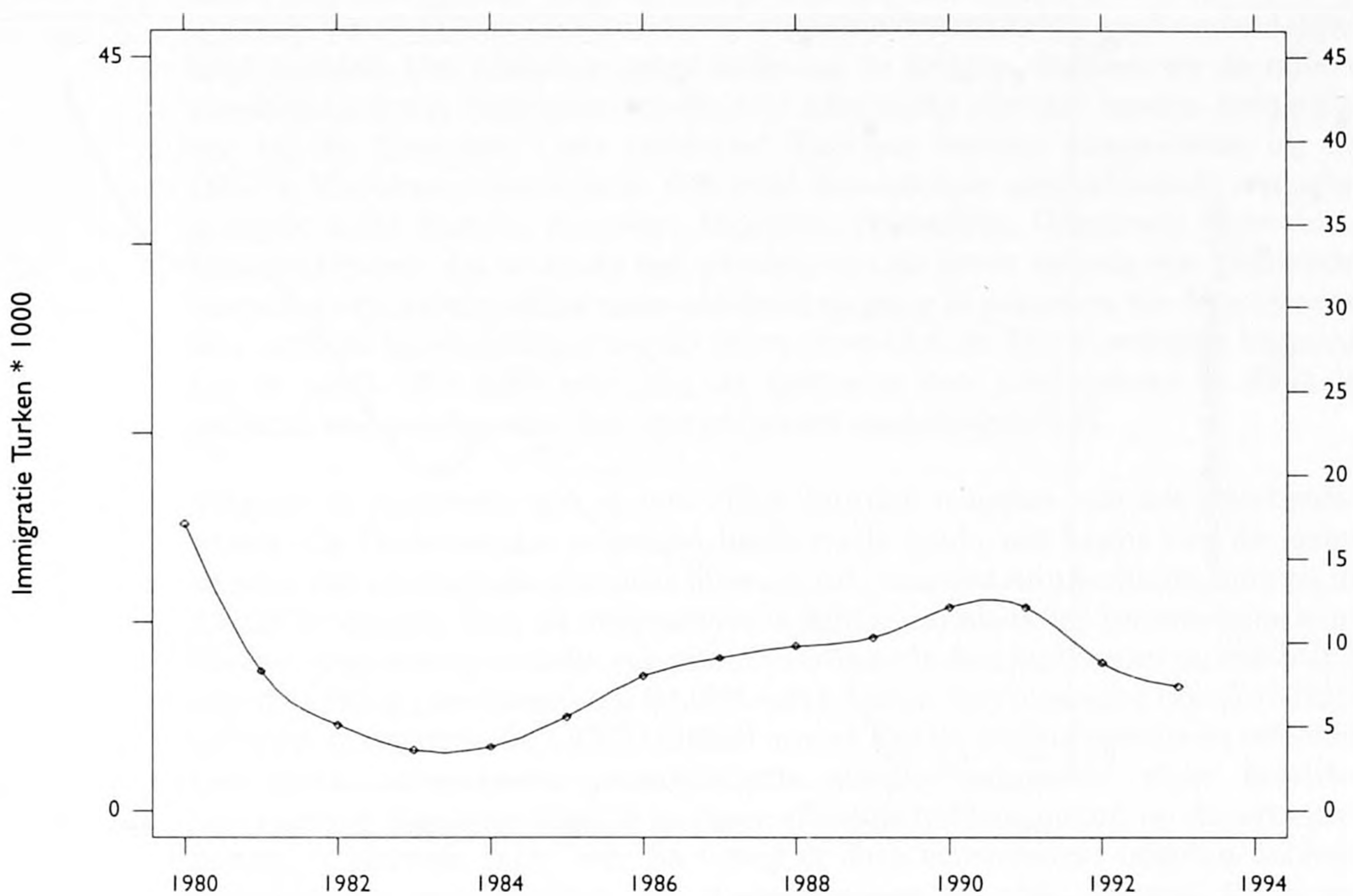
Figuur 9.1 Werkloosheid als percentage van de beroepsbevolking

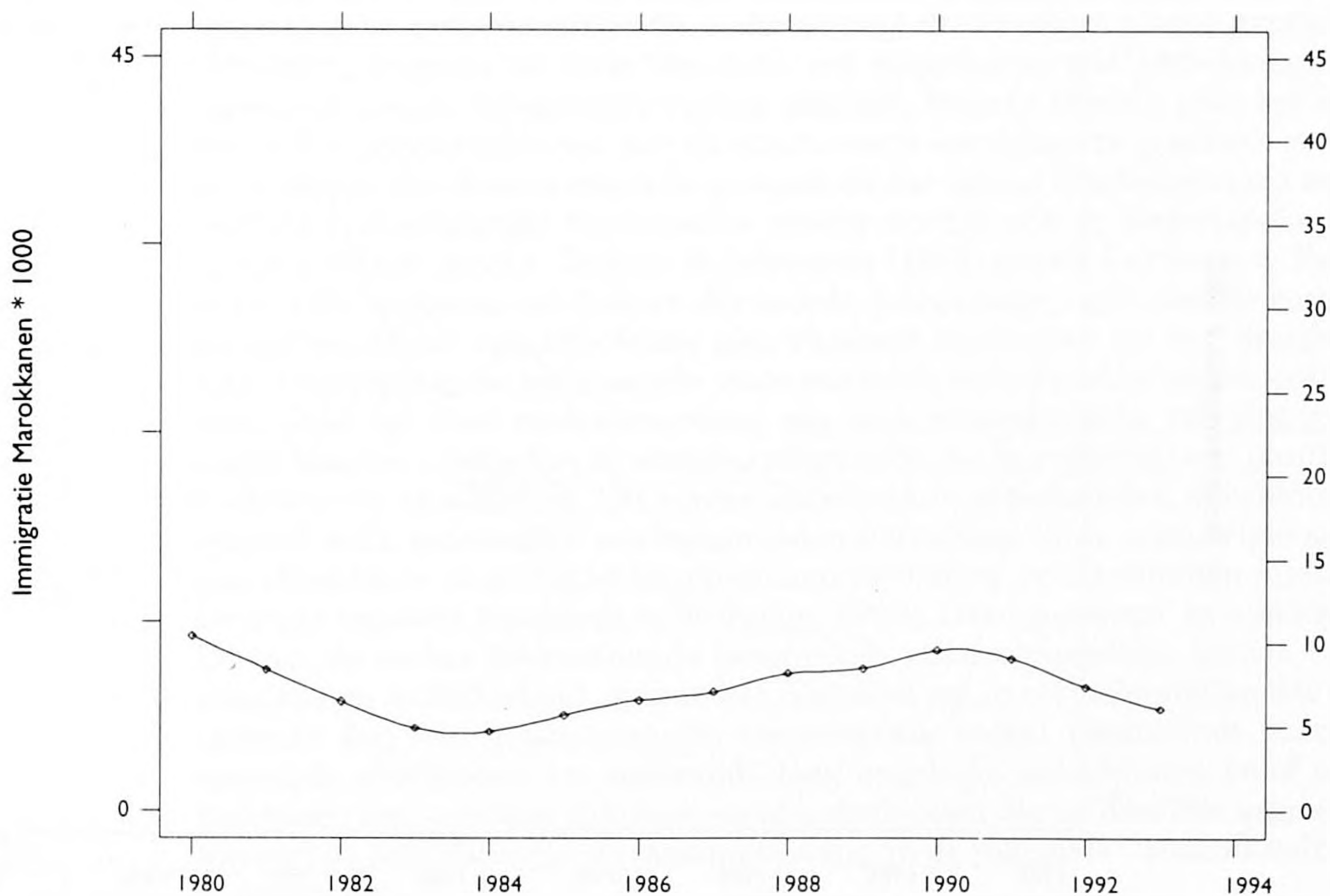
Figuur 9.2a Immigratie van Surinamers * 1000

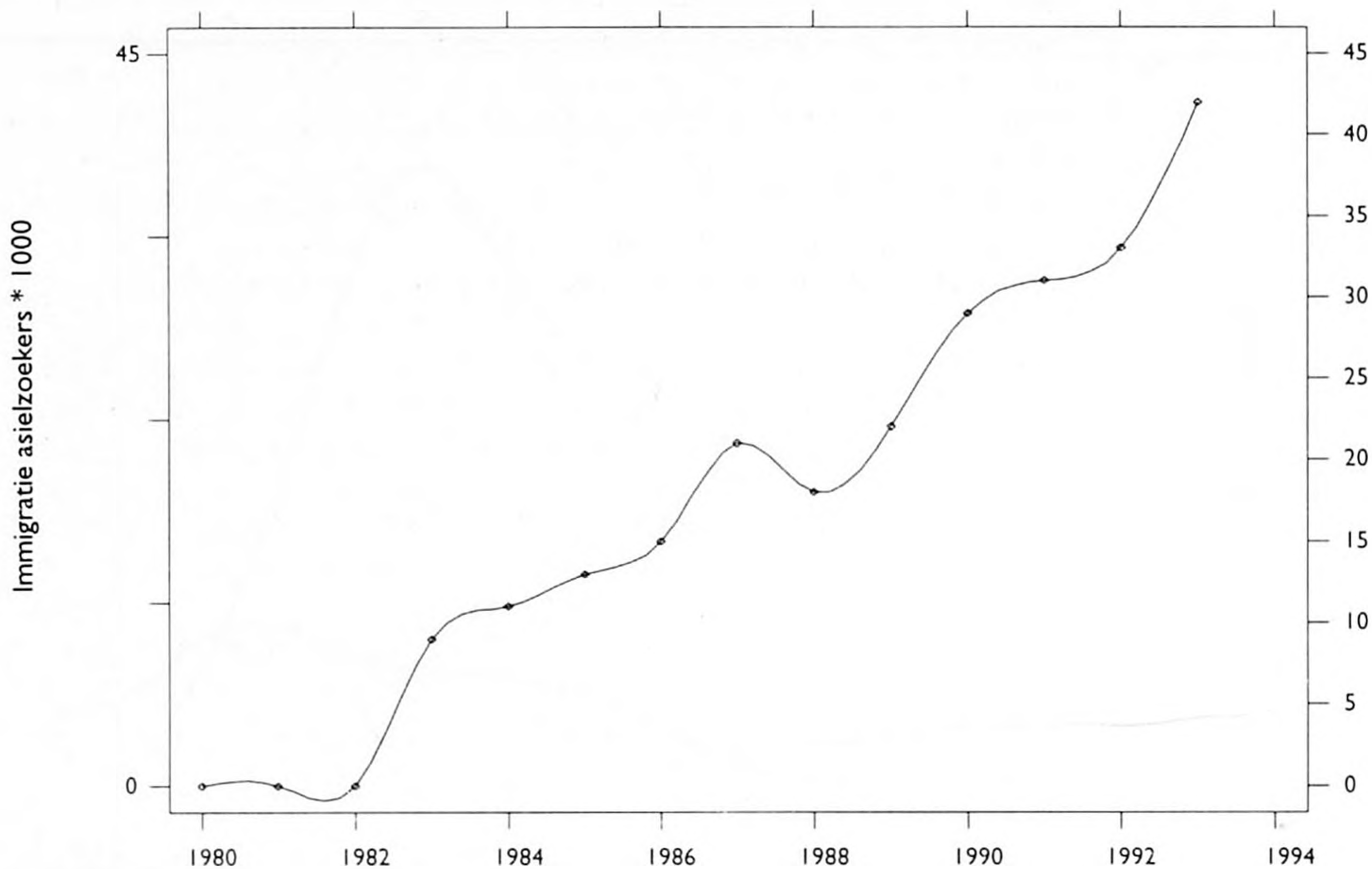
Figuur 9.2b Immigratie van Turken * 1000

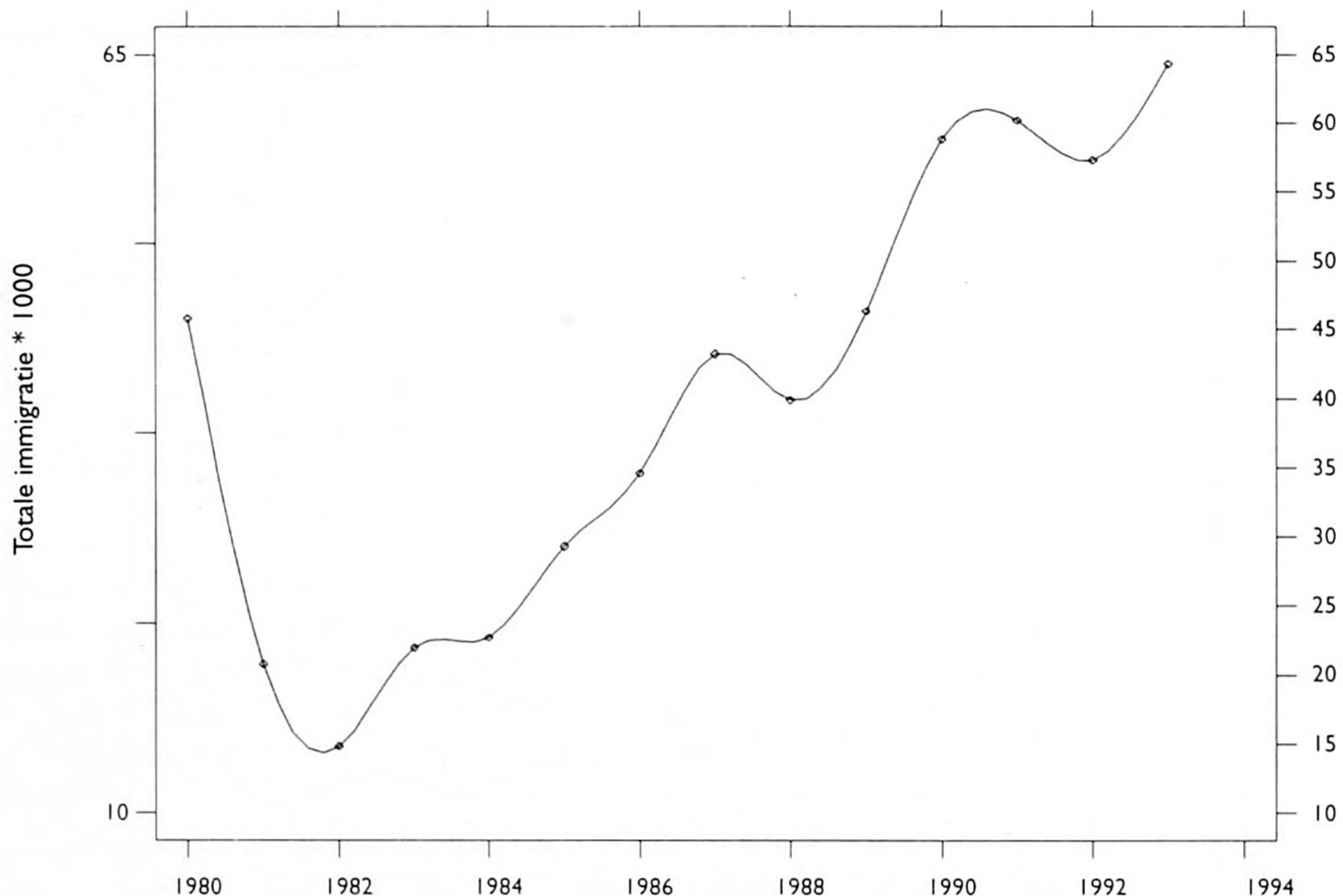
Figuur 9.2c Immigratie van Marokkanen * 1000

Figuur 9.2d Immigratie van asielzoekers * 1000

Figuur 9.2e Immigratie * 1000

De figuren laten zien dat er een enorme influx van Surinamers heeft plaatsgevonden tegen het eind van de jaren zeventig en begin jaren tachtig, toen het verdrag inzake de vrije vestiging afliep. Sindsdien is er een betrekkelijk constante instroom geweest van Surinamers. Aan het einde van de jaren zeventig en met name in 1980 heeft er ook een betrekkelijk grote influx van Marokkanen en vooral Turken plaatsgevonden. Dit betrof vooral vrouwen en kinderen die in het kader van gezinshereniging naar Nederland kwa-

men. Sindsdien is de instroom van deze nationaliteiten betrekkelijk constant met een geringe stijging aan het einde van de jaren tachtig. Tot slot noemen we de stroom asielzoekers, waarover betrekkelijk veel onduidelijkheid bestaat. Om hierover enige indicatie te krijgen, hebben we de cijfers gerubriceerd van immigranten die *niet* afkomstig zijn uit: landen aangesloten bij de Europese Unie (inclusief Turkije), landen aangesloten bij de OECD, Marokko of Suriname. Het gaat dan om zeer uiteenlopende etnische groepen zoals Tamils, Koerden, Bosniërs, Somaliërs, Ghanezen enzovoort. We constateren dat er sinds het midden van de jaren tachtig een groeiende instroom van asielzoekers naar ons land op gang is gekomen die de instroom van eerdere immigratiegolven bij verre overschrijdt. Het voorlopige toppunt lag in 1993. Het CBS stelt dat de instroom van asielzoekers in 1994 is gedaald ten gevolge van het restrictievere toelatingsbeleid.

Volgens de theorieën zou er een effect kunnen uitgaan van het overheidsbeleid. De Nederlandse overheid heeft reeds sinds het begin van de jaren tachtig het voornemen om meer mensen uit etnische minderheidsgroepen in dienst te nemen. Van dit voornemen is echter, zo bleek bij tussentijdse evaluaties, nog weinig terecht gekomen. Ook is er in het kader van de Stichting van de Arbeid geprobeerd om 60.000 extra banen voor etnische minderheidsgroepen te creëren. De OECD (1992) meent dat de evaluatie van de effecten van deze voornemens pessimistisch stemt. Aangezien deze beleidsvoornemens dus betrekkelijk geringe effecten hebben gehad op de arbeidsmarkt, is het ook maar zeer de vraag of deze voornemens effecten hebben gehad op de ontwikkeling van ethnocentrische reacties. Daarom laten we mogelijke beleidseffecten vooralsnog buiten beschouwing.

Blalock (1967) heeft eveneens een prominente bijdrage geleverd aan deze interetnische conflictraditie. Wanneer we zijn denkbeelden hierbij expliciet betrekken, kunnen uit deze theorieën ook hypothesen met betrekking tot specifieke sociale categorieën worden afgeleid. Volgens Blalock gaat het om specifieke categorieën voor wie de concurrentie om schaarse goederen reëel is, in die zin dat diverse etnische groepen elkaar (gaan) beschouwen als concurrenten. Soortgelijke theoretische ideeën worden ook in Nederlandse situatie relevant geacht. Eisinga & Scheepers (1989) alsook Lucassen & Penninx (1994) opperen dat binnen die sociale categorieën waar men de komst en aanwezigheid van allochtone nieuwkomers beschouwt als een dreiging van concurrentie, in toenemende mate ethnocentrische reacties zullen optreden. Gelet op deze veronderstelling zou men ethnocentrische reacties met name kunnen aantreffen bij sociale categorieën die in vergelijkbare posities verkeren als allochtonen. Uit eerder onderzoek is gebleken dat: allochtonen relatief vaak eenvoudige werkzaamheden verrichten in de industriële sector; allochtonen een relatief laag inkomen verdienen; en allochtonen relatief laag zijn opgeleid (Roelandt & Veenman, 1993). Deze gegevens, in combinatie met de in het bovenstaande beschreven maatschappelijke positie van allochtonen in Nederland, maken het plausibel om te veronderstellen dat de (actuele dan wel gepercipieerde) concurrentie vooral plaatsvindt tussen enerzijds allochtonen en anderzijds laag opgeleide autochtonen en/of autochtonen met een laag inkomen en/of autochtonen die op dezelfde segmenten van de arbeidsmarkt werkzaam zijn (i.c. in de industrie). Hieruit valt af te leiden dat:

6. *ethnocentrische reacties zullen toenemen onder (één of meer van de) omstandigheden zoals zijn genoemd onder hypothese 7 tot en met 10, met name bij:*
11. *autochtonen met een lage opleiding,*
12. *autochtonen met een laag inkomen,*
13. *autochtonen die werkzaam zijn in de industrie.*

Deze theorie is ook toegepast op de ethnocentrische reacties van kleine zelfstandigen. Bonacich & Modell (1980) beschrijven het historische proces dat

ertoe leidde dat bepaalde allochtonen werden uitgesloten van deelname aan de industriële arbeidsmarkt. Als gevolg hiervan begonnen die allochtonen voor zichzelf als kleine zelfstandigen. In die positie ontmoetten zij evenwel ook veel ethnocentrische reacties met name van de zijde van autochtone kleine zelfstandigen die zich op hun beurt sterk beconcurrereerd voelden. Deze theorie zou ook in Nederland langzaam maar zeker relevant kunnen worden. Uit eerder onderzoek (Lindo, 1994) blijkt dat bepaalde categorieën etnische minderheden ook reeds zijn doorgedrongen op de markt waar zij als kleine zelfstandigen diensten verlenen aan Nederlandse consumenten. Deze theorie leidt tot toevoeging van een hypothese:

6. *ethnocentrische reacties zullen toenemen onder (één of meer van de) omstandigheden die zijn genoemd onder hypothese 7 tot en met 10, met name bij:*
14. *autochtonen die zelfstandig werkzaam zijn in dezelfde sectoren van de arbeidsmarkt als allochtonen die zelfstandig werkzaam zijn.*

Een groot deel van deze hypothesen ontleend aan conflicttheorieën over de verhoudingen tussen meerderheids-, en minderheidsgroepen zouden prima facie ook van toepassing kunnen zijn op de Nederlandse situatie. Maar het is nog zeer de vraag of de processen op de arbeidsmarkt zo ver zijn voortgeschreden dat autochtone kleine zelfstandigen reeds een dreiging van concurrentie ervaren van de zijde van allochtone kleine zelfstandigen. Maar ook wij hebben de afgelopen decennia schommelingen gekend in de economie, de arbeidsmarkt, de toestroom van migranten enzovoort. Daarom zullen we in het onderstaande nagaan of deze economische en demografische trends samengaan met trends in ethnocentrische reacties in het algemeen en meer in het bijzonder bij bepaalde sociale categorieën.

Voorlopig willen we volstaan met dit overzicht van deels tegenstrijdige theorieën en hypothesen. Deze kunnen een belangrijk referentiepunt worden bij het ijken van de Nederlandse ontwikkelingen.

9.2.2 Trends in extreem-rechtse politieke voorkeuren

Sinds het begin van de jaren tachtig oogsten extreem-rechtse partijen in toenemende mate electorale successen. De politieke reacties op deze electorale successen zijn meestal zeer eensgezind. Politici uit alle kampen reageren met afschuw. Zij grijpen steevast de gelegenheid aan om het grote publiek te waarschuwen voor het mogelijke gevaar van de extreem-rechtse partijen. Zij refereren daarbij, expliciet of impliciet, aan de fascistische partijen van de jaren dertig en roepen in herinnering dat deze partijen zich in eerste instantie vaak schuldig maakten aan (dreiging met) geweld tegen medeburgers; en zich in tweede instantie schuldig maakten aan collaboratie met de Duitse bezettingsmacht die gewelddadig optrad tegen bepaalde categorieën burgers.

Het bestaande onderzoek naar het extreem-rechtse electoraat is overwegend exploratief van aard: in enkele studies beschrijft men, zonder vooraf expliciet geformuleerde hypothesen, het electoraat naar een aantal gebruikelijke kenmerken (Van Donselaar & Van Praag, 1983; De Hond, 1983). Ook in recentere buitenlandse studies lijken onderzoekers in het duister te tasten over de vraag welke kenmerken op theoretische gronden in het bijzonder relevant zouden kunnen zijn voor dit electoraat (Klaer et al., 1989a, 1989b, 1989c; Husbands, 1984, 1991; Swyngedouw et al., 1992).

De theorieën over het electoraat van extreem-rechts vertonen in hun uitwerking, dat wil zeggen wat betreft de hypothesen, een partiële overlap met de hiervoor genoemde hypothesen. De belangrijkste reden is de algemene veronderstelling dat extreem-rechtse partijen hun populariteit ten minste voor een gedeelte danken aan hun ethnocentrische ideologie. Deze ideolo-

gieën variëren natuurlijk van land tot land. Desalniettemin zijn er enkele elementen die bij vrijwel al deze partijen in een of andere vorm aanwezig zijn (vgl. Maolain, 1987; Elbers & Fennema, 1993). Ten eerste nemen deze partijen vrijwel allemaal een negatief standpunt in tegenover allochtonen: hun komst dient te worden beperkt en het vertrek van de aanwezige allochtonen dient te worden bevorderd. En ten tweede nemen zij vrijwel allemaal een positief standpunt in inzake de nationale identiteit: deze dient te worden beschermd en/of nieuw leven te worden ingeblazen. Deze ethnocentrische standpunten worden omgezet in allerlei beleidsopties waarbij de wettelijke gelijkberechtiging van allochtonen met voeten wordt getreden. Als dit beleid zou worden uitgevoerd, zouden allochtonen in nog sterkere mate dan nu reeds het geval is (Penninx, 1988) worden achtergesteld op de arbeidsmarkt, op de huisvestingsmarkt, in het systeem van sociale zekerheid enzovoort, ten voordele van autochtonen. Deze algemene veronderstelling dat stemmen op extreem-rechtse partijen juist wordt ingegeven door ethnocentrische motieven is vooralsnog niet verworpen (vgl. Von Beyme, 1988; Mitra, 1988; Billiet, Swyngedouw, Carton, 1992; Billiet, Eisinga & Scheepers, 1992; De Witte, Billiet & Scheepers, 1994; Billiet & De Witte, 1995; Scheepers, Billiet & De Witte, 1995). Er bestaat dus een grote overlap tussen theorieën over enerzijds ethnocentrische en anderzijds extreem-rechtse reacties.

Economische belangen

De meest wijdverbreide these op dit terrein stamt van Lipset (1960/1981; vgl. Kater, 1983 en Childers, 1983). Hij constateerde dat in 1930 met name de middenklassen op de NSDAP stemden. Hij verklaarde deze bevinding met de theorie dat sociale klassen in het algemeen op die politieke partij stemmen die claimt de economische belangen van de desbetreffende sociale klasse te behartigen. Dit zou met name het geval zijn ten tijde van sociaal-economische crises: onder de omstandigheden dat de desbetreffende sociale klasse hetzij in onzekerheid verkeert over de houdbaarheid van haar sociale positie hetzij meent dat haar sociale positie wordt bedreigd. Met name de middenklassen zouden op de NSDAP hebben gestemd, omdat die partij andere sociale of etnische groepen, zoals bijvoorbeeld de Joden, aanwees als de zondebok voor de sociaal-economische en andere malaise (zoals staatsgrepen en politieke revoluties). Falter (1981, 1991) meent dan ook dat deze theorie een *'theorie van (bedreigde) economische belangen'* mag worden genoemd. De centrale trendhypothese die we hieruit zouden willen destilleren komt overeen met hypothese 6 en 7 namelijk dat extreem-rechtse reacties te verwachten zijn ten tijde van economische recessie.

Op grond van deze theorie zou men voorts kunnen hypothetiseren dat extreem-rechtse partijen vooral in trek zijn bij die sociale klassen die zich in het algemeen in sociaal-economisch opzicht, maar in het bijzonder door allochtonen, bedreigd voelen. Hieruit zouden we willen afleiden dat extreem-rechtse reacties vooral te verwachten zijn onder dezelfde categorieën als onder welke ethnocentrische reacties te verwachten zijn (*cf. hypothese 11 tot en met 14*), namelijk onder autochtonen die werkzaam zijn in dezelfde sectoren van de arbeidsmarkt als allochtonen, onder autochtonen met een lage opleiding alsook onder autochtonen met een laag inkomen.

Symbolische belangen

Een tweede belangrijke theorie stamt van Arendt (1951) en Bendix (1952); deze is nader geëxpliciteerd door met name Kornhauser (1960; Billig, 1978; Falter, 1981, 1991; Falter en Schumann, 1988). Bendix veronderstelde dat het electorale succes van de NSDAP in 1930 vooral was gebaseerd op de toestroom van mensen die voordien nog niet hadden mogen stemmen alsook op de toestroom van mensen die voordien geen gebruik hadden gemaakt van hun stemrecht. In tegenstelling tot Lipset veronderstelde Bendix dat er binnen dit electoraat geen oververtegenwoordiging bestond van welke sociale

klasse dan ook. Het kenmerkende van dit electoraat zou juist zijn, dat zij bestond uit een heterogene massa met een afkeer van het politieke systeem. Bendix en nadien Kornhauser verklaarden deze bevinding met de theorie dat individuen die hetzij nog niet zijn geïntegreerd hetzij al dan niet vrijwillig gedesintegreerd zijn geraakt van de sociale en politieke instituties, op een politieke partij stemmen die hen nieuwe integratiekaders biedt. Dit zou in het bijzonder gelden ten tijde van sociaal-economische crises: onder omstandigheden dat grote categorieën van de bevolking dreigen te verpauperen, zouden integratieve netwerken uiteenvallen. Volgens deze theorie zouden nog niet geïntegreerde en/of gedesintegreerde individuen vooral belang hechten aan het nationalisme dat door deze partijen wordt uitgedragen. Dit nationalisme zou vooral op symbolische wijze refereren aan nieuwe integratiekaders waaraan deze individuen behoefte zouden hebben. Op grond hiervan zou deze theorie een *'theorie van symbolische belangen'* kunnen worden genoemd. De centrale trend-hypothese die we aan deze theorie kunnen ontleen komt wederom sterk overeen met de voornoemde *hypothese 6 en 7*, namelijk dat we extreem-rechtse reacties zouden kunnen verwachten van bepaalde categorieën in de bevolking ten tijde van economische recessie.

Op grond van deze theorie zou men voorts kunnen hypothetiseren dat extreem-rechtse partijen vooral in trek zijn bij diegenen die sociaal gedesintegreerd zijn. Hierover bestaan vooralsnog weinig empirische gegevens. Desalniettemin kunnen we op grond van de bovenstaande stelling de hypothesen afleiden dat met name die mensen die geen lid zijn van de een of andere intermediaire maatschappelijke institutie (gezin, werk, kerk, politieke partij), stemmen op extreem-rechtse partijen, i.c. de Centrum Democraten of Centrum Partij '86. Wellicht geldt met name voor jongeren dat zij zich los hebben gemaakt van het ouderlijk huis maar nog niet zelf een gezin hebben gesticht. Om die reden veronderstellen we dat jongeren beschouwd mogen worden als zijnde niet verbonden aan de institutie van het gezin. Dit leidt tot de concrete hypothesen dat met name:

15. *jongeren;*
16. *diegenen die onkerkelijk zijn, op extreem-rechtse partijen stemmen.*

Hiernaast zou gehypothetiseerd kunnen worden dat ook die mensen die, al dan niet vrijwillig, niet opgenomen zijn in het maatschappelijk/politiek leven, op extreem-rechtse partijen stemmen. Hiervoor bestaan enige empirische aanwijzingen. Zo toonden Falter en Schumann (1988) aan dat met name werklozen een stemintentie voor extreem-rechtse partijen uitspraken. Hieruit volgen de hypothesen dat met name:

17. *diegenen die werkloos zijn;*
18. *diegenen die anderszins van een sociale uitkering afhankelijk zijn;*
19. *diegenen die voorheen niet wilden stemmen, op extreem-rechtse partijen stemmen.*

Op grond van de theorie van de symbolische belangen zou men evenwel ook kunnen veronderstellen dat degenen die in grote steden of in stedelijke gebieden leven, in grotere mate aan sociale desintegratie onderhevig zijn dan degenen die in minder grote steden in de rest van het land wonen. Als men de inter-, en intraprovinciale migratiecijfers als geldige indicatoren voor de mate van sociale desintegratie mag beschouwen, dan is het zo dat de sociale desintegratie in de westelijke provincies groter is dan in de overige provincies (CBS, 1993): op grond van deze migratiecijfers zou men immers kunnen argumenteren dat een grote mate van verhuismobiliteit wordt gevolgd door een grote mate van sociale desintegratie, omdat door die verhuizingen bestaande sociale netwerken uiteenvallen. Hiernaast kan men beargumenteren dat de procentuele aanwezigheid van allochtone nieuwkomers ook een indicator is voor sociale desintegratie, zolang het nog zo is dat

er geen sprake is van sociale integratie van autochtonen en allochtonen. Ook op grond van deze indicator is het zo dat de sociale desintegratie het grootst is in de grote steden in het westen van het land, omdat meer dan 75 procent van de allochtone nieuwkomers aldaar verblijft. Maar men kan ook beargumenteren dat de aanwezigheid van allochtone nieuwkomers ertoe leidt dat zij juist in deze gebieden door autochtonen worden beschouwd als concurrenten in allerlei opzichten. Mogelijkerwijs voelen met name de mensen, die in de nabijheid van allochtone nieuwkomers wonen, zich door hen in economisch opzicht bedreigd. Aldus geformuleerd volgen uit de theorie van de economische belangen dezelfde hypothesen als uit de symbolische belangen theorie, namelijk dat met name:

20. *diegenen die in grote steden wonen;*
21. *diegenen die in de westelijke provincies wonen, op extreem-rechtse partijen stemmen.*

Daarenboven is het mogelijk dat bepaalde combinaties van de bovenstaande hypothesen een verklaring kunnen bieden voor het stemmen op extreem-rechtse partijen. Daarom zijn beide theorieën in een eerdere studie gecombineerd (Scheepers et al., 1994). De centrale idee hierbij is dat categorieën die een kwetsbare sociaal-economische positie innemen en minder hecht geïntegreerd zijn in netwerken, een grote(re) kans hebben om een extreem-rechtse voorkeur uit te spreken. Deze theoretische ideeën leiden tot de hypothesen dat met name jonge, laag opgeleide, onkerkelijke handarbeiders; jonge, laag opgeleide, onkerkelijke kleine zelfstandigen; alsook jonge, laag opgeleide, onkerkelijke uitkeringsgerechtigden op de CD zouden stemmen. Maar in het kader van deze studie laten we dergelijke specificatie-hypothesen buiten beschouwing.

9.3 Gegevens en meetinstrumenten

9.3.1 Ethnocentrische reacties

Beschikbare gegevens

Ter beantwoording van de vraag naar de ontwikkeling van ethnocentrische denkbeelden, komen twee databronnen in aanmerking. Ten eerste de reeks Sociaal-culturele ontwikkelingen in Nederland (1985–1990); deze bevat gegevens over enerzijds negatieve denkbeelden over etnische minderheden en anderzijds over positieve denkbeelden over de eigen nationale groep. Deze instrumenten mogen worden beschouwd als geldig, betrouwbaar en robuust binnen onderscheiden subpopulaties (vgl. Eisinga en Scheepers, 1989; Scheepers et al., 1989a, 1989b); stabiel door de tijd (vgl. Scheepers et al., 1994); en geschikt voor landenvergelijkend onderzoek (vgl. Pieterse, Scheepers & Van de Ven, 1991; Billiet, Eisinga & Scheepers, 1992). En ten tweede de reeks Culturele Veranderingen van het SCP (1980–1985–1989–1991–1992–1993) die aanverwante gegevens bevat. Hierbij gaat het ten eerste om zogenaamde sociale of etnische distantie-items zoals die aanvankelijk door Bogardus (1925, 1968) zijn ontwikkeld. Deze metingen blijken samen te hangen met ethnocentrismemetingen (vgl. Kleinpenning, 1993). Daarbij gaat het ook om items ter meting van etnische discriminatie.

Vrijwel alle genoemde databestanden zijn opgebouwd via 'face to face interviews', met grote steekproeven waarvan is aangetoond dat die (tot op bepaalde hoogte) een getrouwe afspiegeling vormen van de gehele Nederlandse populatie. Hierin verschillen die bestanden niet fundamenteel. Met name op grond van de SCP-gegevens kunnen we over een betrekkelijk lange termijn trendanalyses verrichten. De concrete items zijn opgenomen in Appendix 1, voorzover beschikbaar over de periode 1980–1993.

Verantwoording van gebruikte meetinstrumenten

Etnische discriminatie wordt in deze studie gemeten met items waarmee de respondenten wordt gevraagd of zij in bepaalde situaties een voorkeur/afkeur zouden hebben voor allochtone etnische groepen dan wel voor Nederlanders. Men kan ook antwoorden dat men geen verschil zou maken tussen beide personen. Met behulp van probabilistische scalogramanalyse (Mokken, 1971) is getoetst of deze items beschouwd mogen worden als eendimensionale en betrouwbare metingen van etnische discriminatie van allochtone etnische groepen. Zulks bleek het geval te zijn. De relevante coëfficiënten staan in tabel 9.1 ⁵.

Tabel 9.1 Etnische discriminatie 1980–1993. Schaalbaarheids- en betrouwbaarheidscoëfficiënten

	1980	1985	1989	1991	1992	1993	totaal
H	,68	,75	,78	,76	,78	,81	,76
rho	,92	,94	,95	,95	,95	,96	,95
N	2007	1966	1904	1816	2030	1874	11597

Bron: Culturele Veranderingen, Sociaal en Cultureel Planbureau (eigen bewerking).

In deze studie worden ethnocentrische reacties gelokaliseerd bij die mensen die: hetzij een huis bij voorkeur zouden toewijzen aan een Nederlander; hetzij een promotie zouden gunnen aan een Nederlander; hetzij iemand uit een allochtone etnische groep ontslag zouden geven in slechte tijden.

Etnische distantie is gemeten met items waarmee de respondenten gevraagd is naar de mate waarin zij bezwaar zouden hebben tegen: burenen van een ander ras; kinderen van gastarbeiders of Surinamers in de klas van hun eigen kinderen; en gastarbeiders of Surinamers als collega's op het werk. Deze meting laat op zich wel een en ander te wensen over ⁶. Desalniettemin zullen wij, bij gebrek aan validere en betrouwbaardere metingen die beschikbaar zijn over zo'n lange periode, gebruik maken van deze gegevens. Met behulp van probabilistische schaalanalyse is getoetst of deze vragen beschouwd mogen worden als eendimensionale en betrouwbare metingen van etnische distantie tegenover allochtone etnische groepen. Zulks bleek het geval te zijn: zie tabel 9.2 ⁷.

Tabel 9.2 Etnische distantie 1980–1992. Schaalbaarheids- en betrouwbaarheidscoëfficiënten

	1980	1985	1989	1991	1992	totaal
H	,73	,69	,75	,74	,62	,70
rho	,83	,79	,83	,81	,75	,79
N	2007	1966	1904	1816	2030	9723

Bron: Culturele Veranderingen, Sociaal en Cultureel Planbureau (eigen bewerking).

⁵] We hebben deze toetsing eerst uitgevoerd op alle beschikbare respondenten over de periode 1980–1993; en vervolgens op alle beschikbare respondenten per jaar van ondervraging om na te gaan of de gevonden structuur stabiel was door de tijd heen. Daarbij hebben we betrekkelijk hoge schaalbaarheids- en betrouwbaarheidscoëfficiënten vastgesteld (namelijk H=.76 en rho=.95). Op de afzonderlijke databestanden voor de jaren waarin de gegevens zijn verzameld, werden slechts kleine schommelingen rond de genoemde coëfficiënten gevonden.

⁶] Er wordt namelijk etnische distantie gemeten ten aanzien van uiteenlopende en betrekkelijk heterogene allochtonen etnische categorieën: van een ander ras, Surinamers of gastarbeiders. Dergelijke heterogene metingen zijn wellicht niet bevorderlijk voor de validiteit en de betrouwbaarheid van de metingen.

⁷] Deze toetsing heeft geresulteerd in een eendimensionale schaal 'etnische distantie' met een vrij hoge schaalbaarheidscoëfficiënt (H=.70) die bovendien zeer betrouwbaar bleek te zijn (rho=.79). Op de afzonderlijke databestanden voor de jaren waarin de gegevens zijn verzameld werden slechts kleine schommelingen rond de genoemde coëfficiënten gevonden.

In deze studie worden etnocentrische reacties gelokaliseerd bij die mensen die antwoorden dat zij dat liever niet zouden hebben dan wel zich tegen zouden verzetten tegen de genoemde allochtone etnische groepen in hun directe omgeving.

Deze databestanden bevatten naast de afhankelijke variabele ook een aantal belangrijke gegevens die we nodig zullen hebben bij de toetsing van de in het voorgaande genoemde hypothesen. Belangrijke variabelen zijn opleiding en inkomen. Deze hebben we ingedeeld naar longitudinaal vergelijkbare categorieën. De variabele leeftijd hebben we opgedeeld in geboortecohorten van achtereenvolgens mensen geboren tussen 1906 en 1915; tussen 1916 en 1925; tussen 1926 en 1935; tussen 1936 en 1945; tussen 1946 en 1955; tussen 1956 en 1965; en ten slotte tussen 1966 en 1978. De variabele maatschappelijke positie is ingedeeld naar mensen die meer respectievelijk minder dan 15 uur per week betaald werk verrichten. De mensen die minder dan 15 uur werken is gevraagd naar hun belangrijkste tijdsbesteding. En de mensen die meer dan 15 uur per week werken is gevraagd naar de sector waarin zij werkzaam zijn. Op deze manier is de volgende indeling ontstaan: werklozen, huisvrouwen, WAO-ers en AAW-ers, scholieren, gepensioneerden, mensen werkzaam bij de overheid, mensen werkzaam in het bedrijfsleven, mensen werkzaam als zelfstandige.

Daarnaast hebben we een tweetal variabelen opgenomen als controlevariabelen. De variabele kerkbezoek hebben we ingedeeld naar de categorieën van mensen die nooit, soms en vaak naar de kerk gaan. Tot slot betrekken we de sekse van de respondenten in de analyse, i.c. mannen en vrouwen.

9.3.2 Extreem-rechtse reacties

Beschikbare gegevens

Ter beantwoording van de vraag naar de ontwikkelingen in extreem-rechtse voorkeuren, komt slechts één belangrijke databron in aanmerking: de wekelijkse surveys van het Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie (NIPO), die door Eisinga & Felling (1992) zijn gecumuleerd. Vrijwel alle andere bestanden bevatten te geringe percentages mensen die een extreem-rechtse politieke voorkeur hebben uitgesproken.

Ook voor andere doeleinden is een databestand samengesteld op grond van een groot aantal onafhankelijke surveys die in de periode van 1962 tot en met 1994 wekelijks zijn gehouden onder in totaal meer dan een miljoen respondenten (Eisinga & Felling, 1992). Hieraan zijn toegevoegd de week-surveys die zijn gehouden in het jaar 1994 tot en met het tweede kwartaal toen de verkiezingen reeds waren gehouden.

Op grond van de voornoemde gegevens zijn reeds trendanalyses verricht over de periode 1982–1992. Die trend bevat vele schommelingen, variërend tussen 0 en 2,5 procent van de onderzoekspopulatie. Bovendien zijn er reeds studies verricht naar de ontwikkelingen in de electorale bases van extreem-rechtse partijen (vgl. Scheepers, Eisinga en Lammers, 1993).

Het is mogelijk om de ontwikkelingen in dit opzicht in beeld te brengen. Het betreft hier evenwel een dermate marginaal en fluctuerend verschijnsel dat het op voorhand uitgesloten lijkt om tot betrouwbare toekomstvoorspellingen te komen.

Verantwoording van gebruikte meetinstrumenten

De meting van extreem-rechts bestaat uit de eenvoudige vraag 'op welke partij de respondent zou stemmen, indien er vandaag verkiezingen voor de

Tweede Kamer zouden worden gehouden'. Deze surveys bevatten naast de meting van deze afhankelijke variabele een aantal standaardvragen: sekse, leeftijd (ingedeeld in categorieën: 18–24, 25–54 en 55 jaar en ouder), kerk-lidmaatschap, partijkeuze bij de (vorige en de komende) verkiezingen, opleiding (ingedeeld in mensen die voor dan wel na hun achttiende jaar hun opleiding hebben afgesloten), inkomen (ingedeeld naar inkomens beneden f 1830,- per maand, tussen f 1830,- en f 2880,- per maand, en boven f 2880,- per maand), arbeidssector, provincie, gemeente en urbanisatiegraad. Deze secundaire gegevens worden wekelijks verzameld en als kwartaalbestanden geïntegreerd en aangeboden voor publiekelijk gebruik. Deze gegevens lenen zich ten minste gedeeltelijk voor het toetsen van de bovenstaande hypothesen.

Uit dit bestand zijn de surveys geselecteerd waarin stemmen op de CP/CD werd aangeboden als antwoordalternatief bij de vraag op welke partij de respondent zou stemmen als er verkiezingen voor de Tweede Kamer zouden worden gehouden. Dit betreft de surveys die gehouden zijn in week 33 van 1982 tot en met week 13 van 1987; en de surveys gehouden van week 34 in 1989 tot en met week 26 van 1994. Hieruit resulteerde een ongewogen bestand van 393.629 mensen. Teneinde dit bestand te doen gelijken op de (combinaties van de) kenmerken leeftijd en sekse, zoals we die in de nationale verdelingen kennen, zijn de afzonderlijke steekproeven gewogen op grond van de gegevens van de dichtstbijliggende peildatum. Voor meer informatie verwijzen we naar Eisinga en Felling (1992). Dit totale bestand is met het oog op de onderzoeksvragen verdeeld in vier perioden op grond van de periodieke electorale successen (vgl. par. 9.2).

9.4 Analyses en resultaten

9.4.1 Ethnocentrische reacties

Algemene trends

Met betrekking tot de eerste vraag, i.c. naar de trends in ethnocentrische reacties, kunnen we stellen dat hierover tot nog toe betrekkelijk weinig is gepubliceerd (vgl. Dekker & Ester, 1993; SCP, 1994). In de bijgaande tabellen hebben we de percentages van de Nederlanders die ethnocentrische reacties vertonen over de periode 1980–1993 bijeen gezet, zowel op itemniveau als op schaalniveau.

Ten aanzien van *etnische discriminatie* merken we op dat er zowel tussen de verschillende items alsook tussen de verschillende metingen behoorlijke verschillen zijn opgetreden.

Zeer uiteenlopende percentages (tussen 9 en 35) van de Nederlanders wensen andere Nederlanders te bevoordelen en hiermee respectievelijk gastarbeiders, Surinamers en mensen met een andere huidskleur te benadelen, wanneer het gaat over de toewijzing van een huis in tijden van woning-schaarste (var683b, d en e). Een soortgelijke variatie treffen we aan in de percentages Nederlanders (tussen de 9 en 31) die etnische groepen willen ontslaan in tijden van economische stagnatie (var728b, d en f). Ook in het percentage Nederlanders (tussen de 9 en 29) dat andere Nederlanders in plaats van etnische groepen een promotie willen gunnen (var729b, d, en f), vinden we een soortgelijke variatie. Deze gedichotomiseerde items hebben we gesommeerd tot een index die vervolgens weer is gedichotomiseerd. Deze bewerking heeft als resultaat dat elke respondent die op ten minste één van de vragen stelt dat hij/zij Nederlanders zou willen bevoordelen ten nadele van etnische minderheden, wordt gerekend tot de categorie die etnische minderheden zou discrimineren.

Tabel 9.3 Etnische discriminatie 1980–1993. Percentages etnocentrische reacties per item alsook in totaal

	1980	1985	1989	1991	1992	1993
var683b	34	20	25	27	33	35
var683d	31	18	21	24	29	29
var683e	15	9	13	14	17	16
var728b	31	21	17	21	23	23
var728d	25	16	14	17	18	19
var728f	14	9	10	12	12	13
var729b	29	17	16	18	20	21
var729d	25	15	14	16	17	17
var729f	15	9	11	13	12	12
totaal	48,2	30,0	31,3	34,8	40,9	40,4

Legenda:

var683b, d, e: het percentage respondenten dat ten tijde van woningschaarste een vrijkomende woning zou toewijzen aan Nederlanders;

var728b, d, f: het percentage respondenten dat respectievelijk buitenlanders, Surinamers of mensen met een andere huidskleur zou ontslaan omdat het slecht ging met het bedrijf;

var729b, d, f: het percentage respondenten dat een promotie zou geven aan een Nederlander.

Bron: Culturele Veranderingen, Sociaal en Cultureel Planbureau (eigen bewerking).

Op het niveau van de itemindex van etnische discriminatie blijkt er door de tijd heen ook betrekkelijk veel variatie te bestaan. In 1980 stond 48,2 procent van de Nederlanders enige vorm van etnische discriminatie voor. In de meting daarna in 1985 zakte dat percentage tot 30 procent, maar sindsdien is er sprake van een gestage opmars van het percentage Nederlanders dat etnische discriminatie voorstaat: van 31,3 procent in 1989 tot 34,8 procent in 1991, tot 40,9 procent in 1992, tot 40,4 procent in 1993. Een soortgelijke maar niet-identieke meting heeft ook plaatsgevonden rond de verkiezingen van 1994 waarbij 39 procent van de onderzoekspopulatie enige vorm van etnische discriminatie bleek voor te staan (vgl. Scheepers et al., 1995).

Figuur 9.3 Etnische discriminatie als percentage van de populatie

In dit verband kan men zich evenwel afvragen of de trend vanaf 1993 weer een neergaande lijn vertoont. Maar de geschetste trend is tot nog toe in ieder geval niet in overeenstemming met de trend die uit het Amerikaanse onderzoek naar voren is gekomen: daar was immers sprake van een trendmatige afname van etnische discriminatie. Daarom menen we dat *hypothese 1 en 2*, waarin werd gesteld dat de mate van etnische discriminatie zou afnemen in de loop der tijd, vooralsnog moeten worden verworpen.

Ten aanzien van de mate van *etnische distantie* merken we op dat er zowel op het niveau van de separate items alsook op het niveau van de index betrekkelijk weinig variatie heeft plaatsgevonden in de genoemde periode: zie tabel 9.4. Ruim 20 procent van de Nederlanders maakt bezwaar tegen mensen van een ander ras als burens (var546); zo'n 10 procent maakt bezwaar tegen kinderen van gastarbeiders of Surinamers in de klas van hun kinderen (var758); en een kleine 10 procent maakt bezwaar tegen gastarbeiders of Surinamers als collega's op het werk. Ook deze gedichotomiseerde items zijn gesommeerd tot een index welke vervolgens wederom gedichotomiseerd is: elke respondent die op ten minste een domein etnische minderheden op afstand wenst te houden, wordt ingedeeld in de categorie die etnische distantie wenst tegenover minderheden. Op het niveau van de itemindex blijkt dat er bij zo'n 25 procent van de Nederlanders in deze periode sprake is van etnische distantie.

Tabel 9.4 Etnische distantie 1980-1992. Percentages etnocentrische reacties per item alsook in totaal

	1980	1985	1989	1991	1992
var546	25	21	20	23	22
var758	10	10	10	11	10
var759	8	7	7	6	6
totaal	27,0	24,5	22,8	25,4	26,4

Legenda:

var546: het percentage respondenten dat liever geen mensen van een ander ras als naaste burens zou krijgen;

var758: het percentage respondenten dat liever geen kinderen van gastarbeiders of Surinamers in de klas van de eigen kinderen zou hebben;

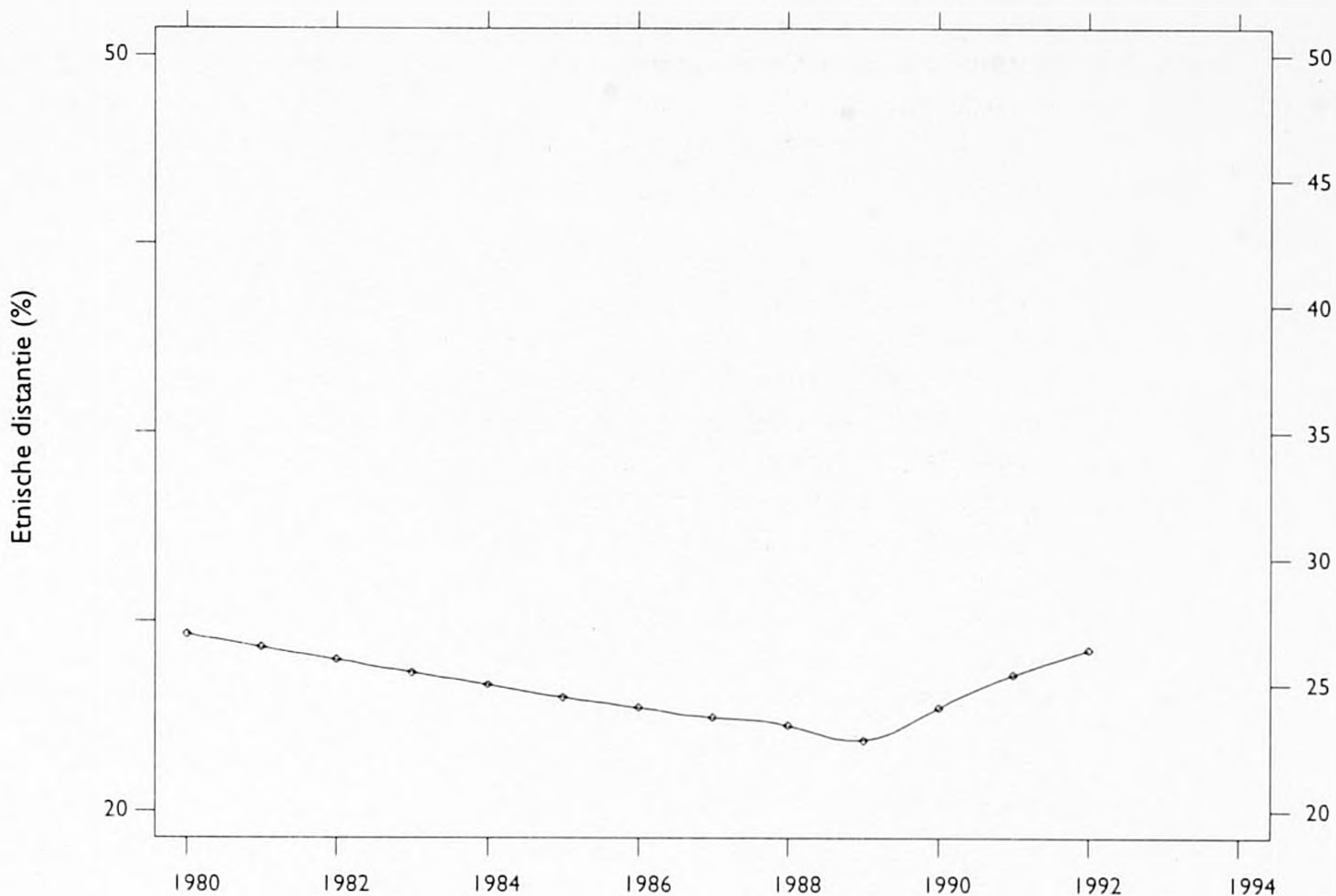
var759: het percentage respondenten dat liever geen gastarbeiders of Surinamers als collega's op het werk zou hebben.

Bron: Culturele Veranderingen, Sociaal en Cultureel Planbureau (eigen bewerking).

Zo men enige trendmatige veranderingen meent te kunnen bespeuren in deze cijfers, dan zou men kunnen opmerken dat het percentage Nederlanders dat etnische groepen op afstand wenst te houden in 1980 iets groter was dan in de daarna volgende jaren, waarna dat percentage weer enigszins opliep. In 1992 was het percentage mensen bij wie we etnische distantie bespeurden weer bijna op het niveau van 1980.

Met betrekking tot hypothese 3 zouden we willen opmerken dat de gegevens aantonen dat er overwegend sprake is van gelijkblijvende etnische distantie in de periode 1980-1992. Daarom menen we dat *hypothese 3*, waarin werd gesteld dat de mate van etnische distantie ongeveer gelijk zou blijven in de loop der tijd, voorlopig niet verworpen hoeft te worden.

Figuur 9.4 Etnische distantie als percentage van de populatie

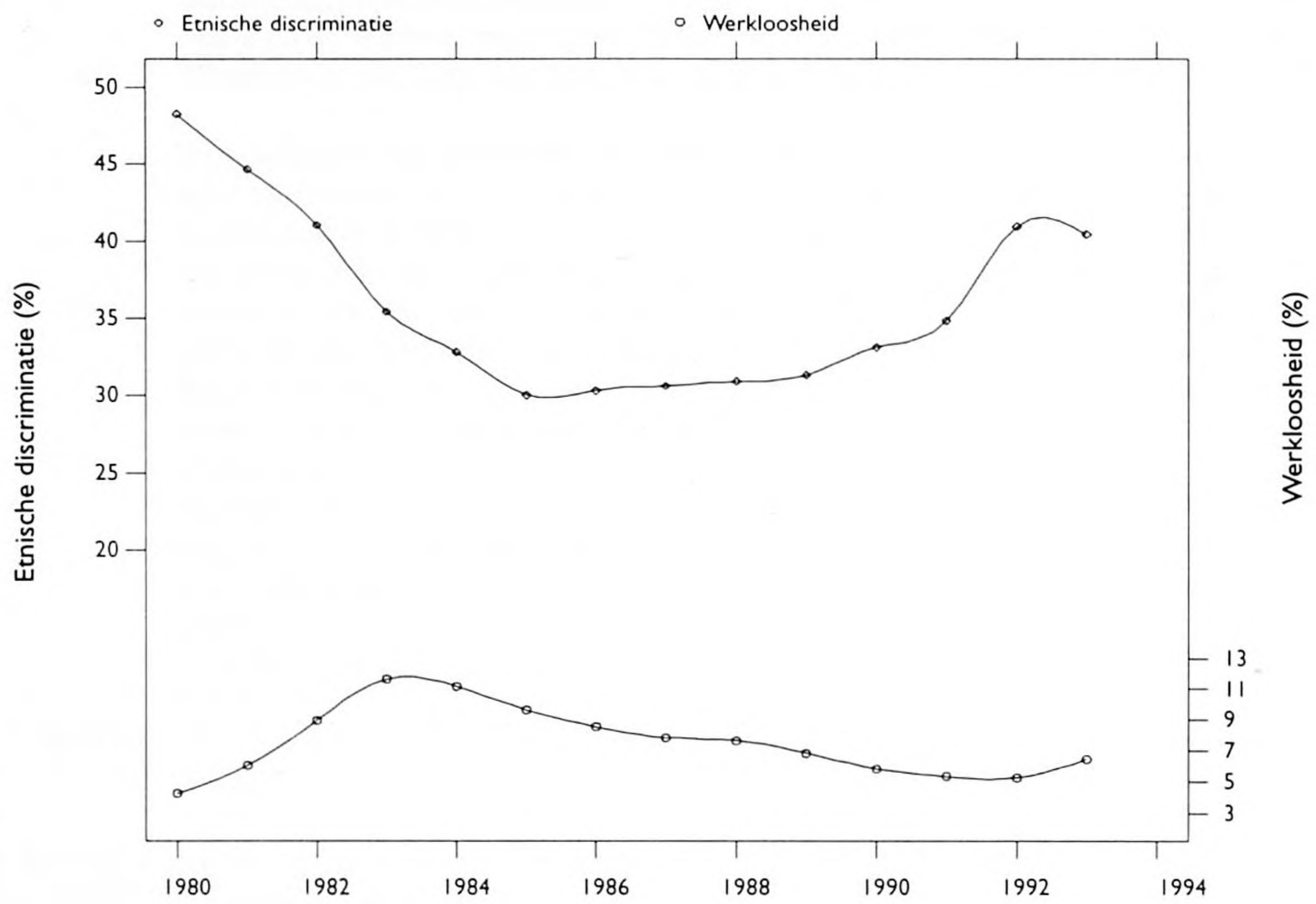

Gegeven het feit dat we nu tamelijk eenduidig hypothese 1 hebben kunnen verwerpen voor de Nederlandse situatie in de periode 1980–1993, zullen we ook de *hypothesen 4 en 5* moeten verwerpen. In hypothese 4 en 5 werd immers, in navolging van het Amerikaanse onderzoek, gesteld dat etnocentrische reacties zouden afnemen op grond van een afname van het relatieve aantal lager opgeleiden alsook op grond van een afname van het relatieve aantal mensen behorende tot oudere cohorten. Een dergelijke relatieve afname van lager opgeleiden en oudere cohorten heeft ook in Nederland plaatsgevonden. Ook de onderhavige SCP-gegevens vertonen een dergelijke trend. In 1980 behoorde nog 46 procent tot de categorie van lager opgeleide mensen terwijl dat in 1993 nog maar 36 procent was. Daarnaast is het natuurlijk ook zo dat er ook verhoudingsgewijs steeds minder mensen zouden zijn die behoren tot de oudere (i.c. meer etnocentrische) cohorten, bijvoorbeeld geboren voor 1925, om de eenvoudige reden dat die mensen onvermijdelijk sterven en in de populatie worden vervangen door jongere cohorten. In Amerika bleken deze demografische trends een belangrijke verklaring te leveren voor de longitudinale afname van etnocentrische reacties. Maar in Nederland blijkt vooralsnog geen sprake te zijn van een dergelijke afname. Deze bevindingen impliceren dat, in tegenstelling tot Amerika, de geschetste demografische trends geen verklaring kunnen bieden voor de bevinding dat etnische discriminatie longitudinaal niet afneemt en etnische distantie longitudinaal constant blijft in Nederland.

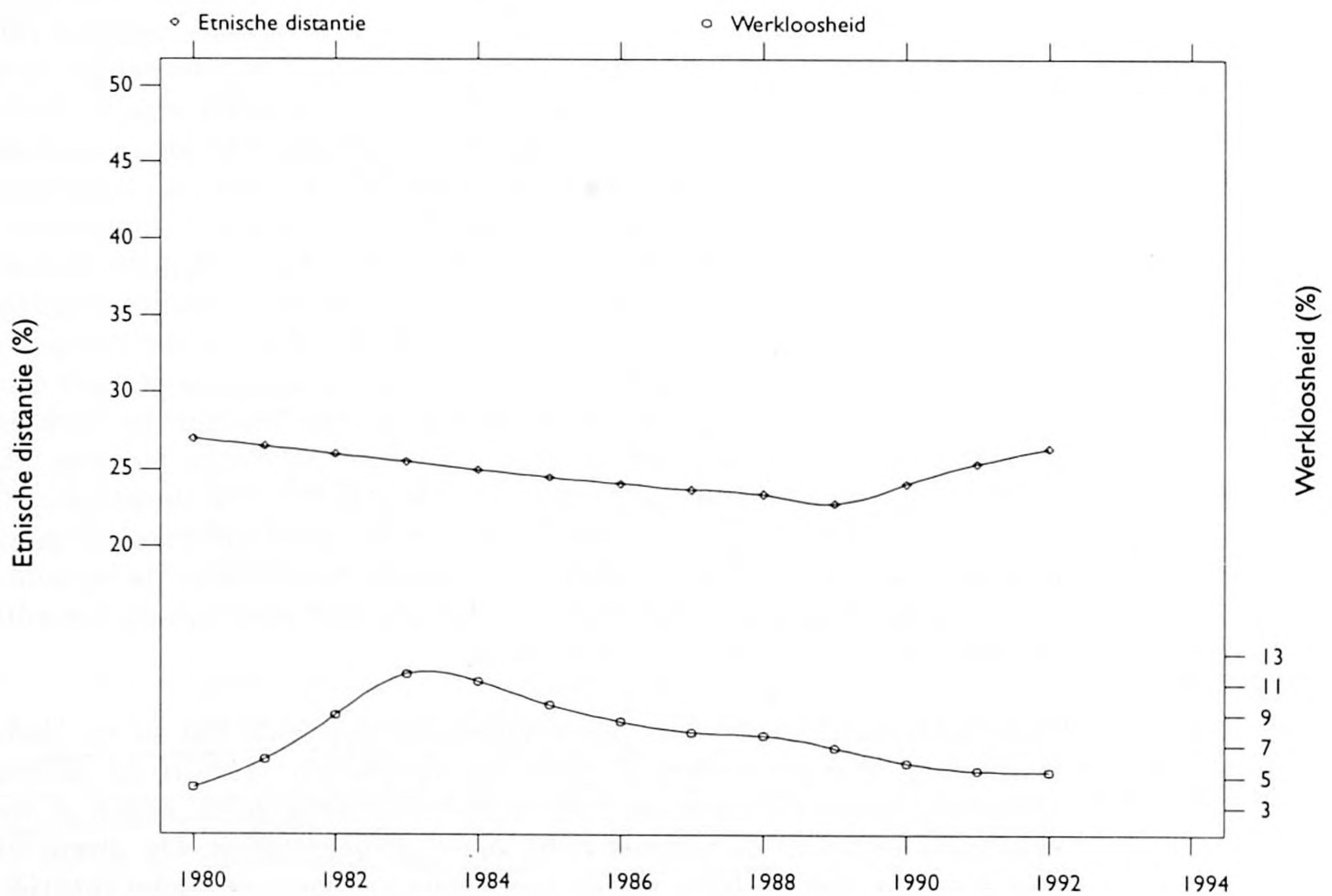
~~Deze trendmatige bevindingen suggereren enerzijds dat er in Nederland vooralsnog minder reden is voor het optimisme dat in de assimilatie-theorieën ligt verscholen en anderzijds vooralsnog meer reden is voor het pessimisme dat in de conflict-theorieën ligt verscholen.~~ Op grond hiervan zullen we *hypothese 6* inzake de toename van etnocentrische reacties vooralsnog niet verwerpen. Daarom lijkt het zinvol de geconstateerde trends te koppelen aan de hypothesen die betrekking hebben op de trends in economische fluctuaties, i.c. werkloosheid (*hypothese 7*), immigratie (*hypothese 8*) of de combinatie van economische recessie met immigratie (*hypothese 10*). Bij de toetsing van deze hypothesen zullen we vooral afgaan op de informa-

tie in de figuren 9.1 tot en met 9.4 die we hebben samengevat in de figuren 9.5 tot en met 9.8.

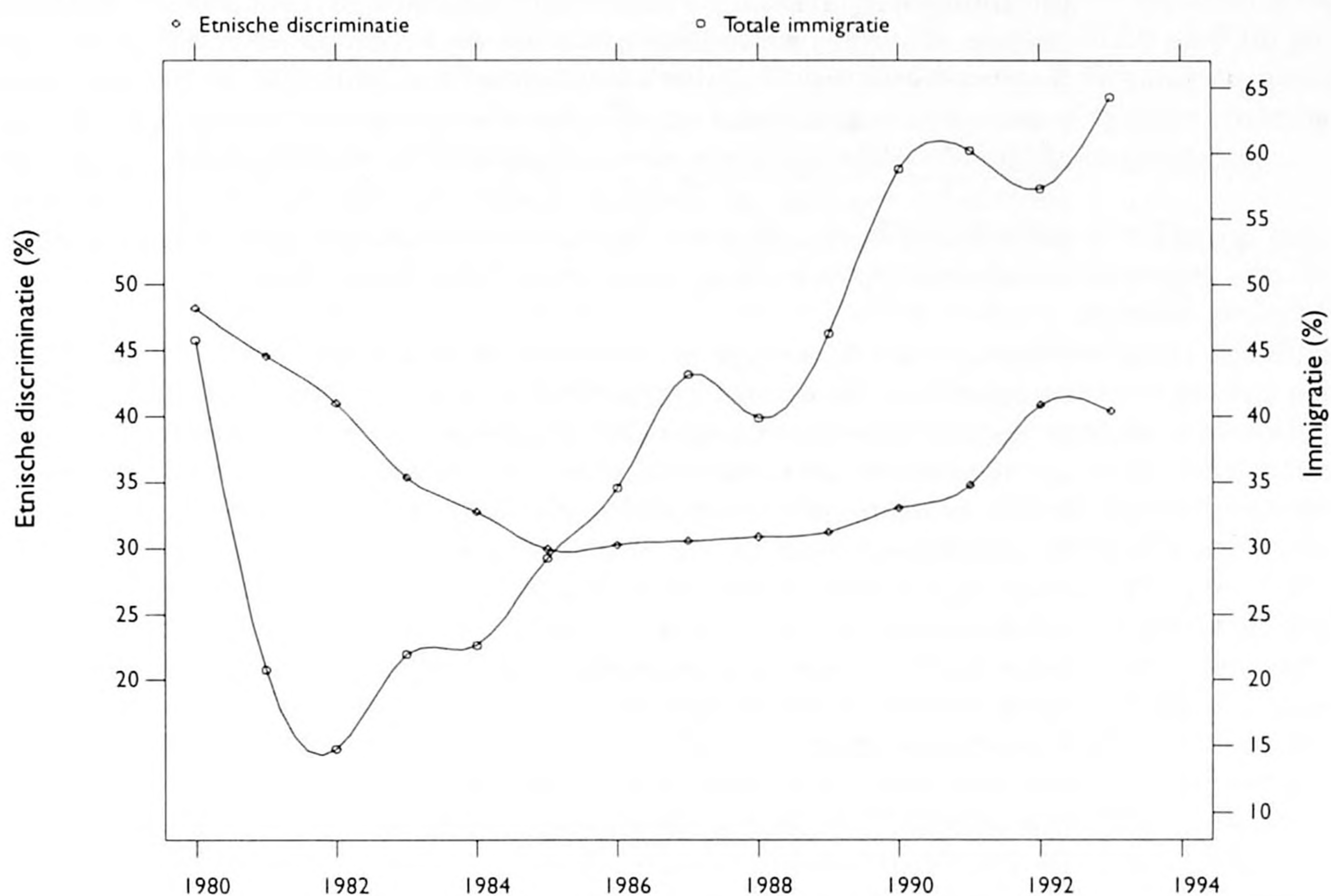
Figuur 9.5 Werkloosheid en etnische discriminatie

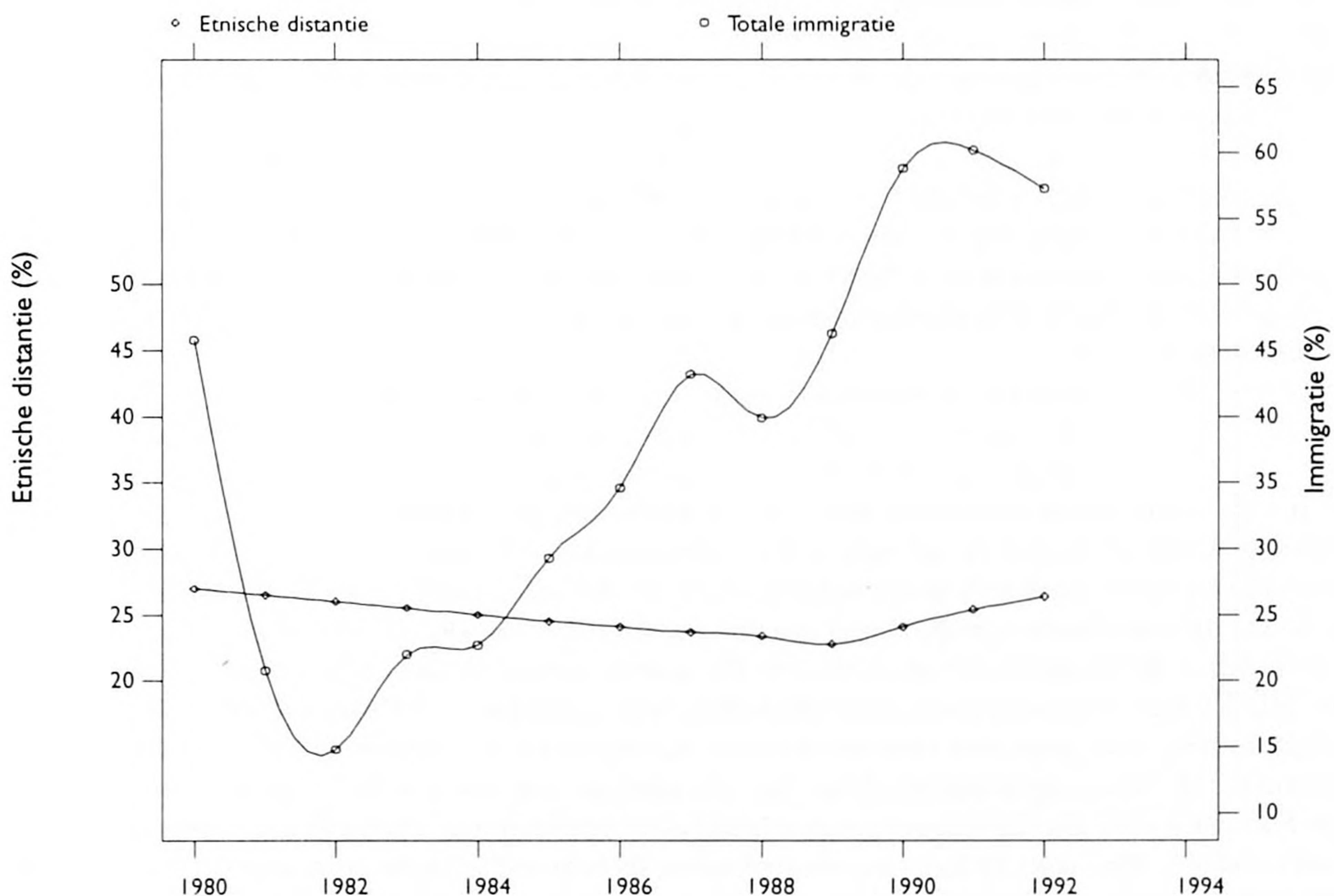
Figuur 9.6 Werkloosheid en etnische distantie

Figuur 9.7 Immigratie (*1000) en etnische discriminatie

Figuur 9.8 Immigratie (*1000) en etnische distantie

Wanneer we de trends in etnische discriminatie en distantie in verband brengen met de trends in werkloosheid, dan merken we op dat er in 1980, toen de werkloosheid nog betrekkelijk gering was, sprake was van een opmerkelijk hoge mate van etnische discriminatie en distantie. Vervolgens merken we op dat, toen de werkloosheid in het midden van de jaren tachtig fors was toegenomen, de mate van etnische discriminatie en etnische distantie juist was afgenomen. En ten slotte merken we op dat, toen de werk-

loosheid in de tweede helft van de jaren tachtig tot en met het begin van de jaren negentig afnam, de mate van etnische discriminatie en distantie juist toenam. Uit deze bevindingen zouden we willen afleiden dat er, in tegenstelling tot hypothese 7, juist een negatief verband lijkt te bestaan tussen de mate van werkloosheid en etnocentrische reacties: steeds wanneer er in de afgelopen jaren sprake was van toenemende werkloosheid, namen de etnocentrische reacties af. Daarom menen we dat *hypothese 7*, waarin werd gesteld dat etnocentrische reacties toenemen ten tijde van de groei van de werkloosheid, vooralsnog verworpen dient te worden.

Wanneer we de trends in etnische discriminatie en distantie in verband brengen met de trends in immigratie, dan merken we op dat in 1980, toen er sprake was van een betrekkelijk grote instroom van Surinamers, Turken en in mindere mate Marokkanen, er eveneens sprake was van een betrekkelijk grote mate van etnische discriminatie en distantie. Toen daarna, in de eerste helft van de jaren tachtig, de instroom van de genoemde categorieën migranten afnam, nam eveneens de mate van etnische discriminatie en distantie af. En ten slotte merken we op dat sinds het midden van de jaren tachtig, toen de immigratie van asielzoekers op gang kwam, eveneens de mate van etnische discriminatie en distantie is toegenomen. Uit deze bevindingen leiden we af dat er, in overeenstemming met hypothese 8, een positief verband bestaat tussen de mate van immigratie en de mate van etnocentrische reacties: steeds wanneer de immigratie toeneemt, nemen ook de etnocentrische reacties onder de Nederlandse bevolking toe. Daarom menen we dat *hypothese 8* vooralsnog niet verworpen hoeft te worden.

Ten aanzien van hypothese 9 met betrekking tot het gevoerde overheidsbeleid hebben we opgemerkt dat we het nog niet zinvol achten deze hypothese te toetsen. Tot slot nemen we hypothese 10 onder de loep op grond waarvan we een toename van etnocentrische reacties zouden verwachten ten tijde van (toenemende) werkloosheid in combinatie met een toename van de immigratie. Eigenlijk kunnen we deze hypothese enkel toetsen voor het jaar 1993 toen er inderdaad zo'n samenloop van omstandigheden heeft plaatsgevonden. Maar in dat jaar was er geen opmerkelijke toename van etnocentrische reacties waarneembaar. Daarom menen we dat we *hypothese 10* vooralsnog dienen te verwerpen.

Sociale segmentatie naar sociaal-economische posities

Ter beantwoording van deze tweede vraag hebben we logistische-regressie analyses verricht teneinde te bepalen of en, zo ja, welke van de geselecteerde onafhankelijke variabelen bijdragen aan de verklaring van de genoemde afhankelijke variabelen⁸. Dezelfde analyses hebben we verricht met een programma waarvan de interpretatie en beschrijving van de resulterende parameters toegankelijker is. Dit programma is geschikt voor de multivariate lineaire REgressie analyse van NOminale afhankelijke VARiablen, genaamd RENOVA (vgl. Lammers & Pelzer, 1991, 1992). Via dit programma hebben we een soortgelijke procedure gevolgd als via logistische-regressie analyse. De resultaten van enerzijds de logistische en anderzijds de lineaireregressie-analyses hebben we met elkaar vergeleken teneinde vast te kunnen stellen of en in hoeverre beide statistisch-analytische benaderingen tot uiteenlopende resultaten hebben geleid. We hebben vastgesteld dat er nagenoeg geen substantiële verschillen bestaan wat de resultaten van beide benaderingen betreft. Daarom hebben we ervoor gekozen om de resultaten van de lineaireregressie-analyses te presenteren. De resultaten

^{8]} Daarbij hebben we twee criteria gehanteerd. Ten eerste hebben we getoetst of de betreffende variabele significant bijdraagt aan de (verbetering van de) Chi-kwadraat. Ten tweede hebben we, eveneens via logistische regressie analyse, getoetst of een van de categorieën van de geselecteerde onafhankelijke variabelen op enig tijdstip in de periode 1980-1993 significant verschilde van de referentiecategorie van de desbetreffende variabele door de betreffende parameters te schatten.

ten aanzien van etnische discriminatie staan in tabel 9.5a en 9.5b en ten aanzien van etnische distantie staan in tabel 9.6a en 9.6b. In de tabellen 9.5a en 9.6a geven we de bivariate informatie; en in de tabellen 9.5b en 9.6b geven we de multivariate informatie. In de tabellen 9.5c en 9.6c gaan we na of er binnen specifieke sociale categorieën trends naar meer of minder etnische discriminatie respectievelijk etnische distantie hebben plaatsgevonden.

De parameters in de tabellen 9.5a, 9.5b, 9.6a en 9.5b zijn betrekkelijk eenvoudig te interpreteren. In de tweede rij treft men de percentages van de Nederlanders aan die bij enige meting te kennen hebben gegeven etnische minderheden te discrimineren. Deze percentages zijn (uiteraard) dezelfde als in tabel 9.3 en 9.4. Deze zogenaamde algemene percentages gelden als referentiepercentages. Dat wil zeggen dat de andere percentages in dezelfde kolom geïnterpreteerd dienen te worden als afwijkingen van dit referentiepercentage. Een percentage behorende bij een van de categorieën van de onafhankelijke variabelen geeft aan of in de betreffende categorie (zie tabel 9.5b: bijv. binnen de categorie van mensen die in 1980 een lagere beroepsopleiding hadden voltooid), en onder controle van andere onafhankelijke variabelen, verhoudingsgewijs meer (namelijk 6,2%) mensen dan in het algemeen (namelijk 48,2%) voorkwamen die etnische minderheden zeiden te discrimineren. De parameters in de tabellen 9.5c en 9.6c geven aan of binnen specifieke sociale categorieën, gedurende de jaren waarover we informatie hebben, de kans op etnische discriminatie of etnische distantie is toegenomen (in geval van een significant positieve parameter) of is afgenomen (in geval van een significant negatieve parameter). Deze trends binnen specifieke categorieën worden berekend door de zogenaamde interactie-effecten te specificeren, naast de zogenaamde hoofdeffecten. De resultaten van de hoofdeffecten zijn reeds weergegeven op grond van de lineaire regressie analyses die we in de tabellen 9.5a, 9.5b, 9.6a en 9.5b hebben gepresenteerd. Daarom hebben we de parameters met betrekking tot die hoofdeffecten weggelaten in de tabellen 9.5c en 9.6c; die informatie zou immers redundant zijn.

Laten we eerst de resultaten met betrekking tot etnische discriminatie in beschouwing nemen, en wel in het bijzonder met betrekking tot *hypothese 11*. Hierin wordt gesteld dat etnocentrische reacties binnen de categorie van laagopgeleide mensen, longitudinaal gezien, wijder verbreid geraken. Mogelijkerwijs gebeurt dit met name ten tijde van de in de hypothese 8 genoemde toename van immigratie, die in het voorgaande vooralsnog niet is verworpen.

Ter toetsing van deze hypothese beschouwen we, door de tijd heen, de categorie mensen die hetzij lager onderwijs hetzij lager beroepsonderwijs hebben voltooid. Uit tabel 9.5a en 9.5b blijkt dat we onder deze mensen door de tijd heen (in vergelijking met het algemene percentage en al dan niet onder controle van andere variabelen), steeds meer mensen aantreffen die etnische minderheden zeggen te discrimineren. Zo vinden we (zie tabel 9.5b) in 1980 binnen deze categorie 6,2 procent meer dan het algemene percentage. In 1985 bedroeg dit percentage: 6,1 procent. Sindsdien is dit percentage gestaag opgelopen tot 15 procent meer dan gemiddeld in 1993. Om vast te kunnen stellen of deze trend significant is, hebben we een logistische regressie-analyse uitgevoerd waarin een interactieterm is opgenomen (zie tabel 9.5c.: jaar * lo/lbo) die inderdaad significant positief is (.02), hetgeen betekent dat er onder de lager opgeleiden inderdaad sprake is van een trend naar toenemende etnische discriminatie⁹.

⁹ De exponent van deze b-coëfficiënten (Exp(b)) geeft aan of de kans op etnische discriminatie binnen deze categorie longitudinaal toeneemt, onder controle van de overige variabelen. Het al dan niet significant zijn van deze coëfficiënten is gebaseerd op de b/se coëfficiënt. In navolging van Kuehnel, Jagodzinsky en Terwey (1989) hanteren we als criterium dat deze groter dan 1.96 dient te zijn om van een significant effect te spreken.

Tabel 9.5a Etnische discriminatie binnen sociale categorieën over de periode 1980–1993: ongecontroleerde percentages als afwijkingen van het algemene percentage ontleend aan multiple regressie-analyse op een nominale variabele (RENOVA) (* = significant afwijkend van het algemene percentage, $p < .05$)

	1980	1985	1989	1991	1992	1993
<i>Algemeen percentage etnische discriminatie</i>	48.2	30.0	31.3	34.8	40.9	40.4
<i>Opleiding</i>						
lo/lbo	9.3*	6.8*	10.2*	11.2*	11.5*	15.9*
mavo/mbo	-4.1*	-2.1	-2.3*	-.8	.5	1.2
havo/vwo	-13.0*	-7.9*	-5.9*	-6.9*	-4.8	-13.5*
hbo/wo	-12.7*	-7.7*	-14.1*	-12.7*	-16.8*	-17.0*
<i>Inkomen</i>						
laag	5.1*	-.6	2.2	-1.3	-2.6	-.3
beneden gemiddeld	5.8*	.7	1.1	1.0	2.6	8.7*
boven gemiddeld	-3.0*	-2.5	-.1	-.4	.8	-2.9
hoog	-9.8*	-.5	-2.3	-10.4*	-6.2*	-6.5*
<i>Cohort</i>						
1906–1915	20.8*	19.3*	8.7	–	–	–
1916–1925	8.3*	.4	15.8*	12.7*	13.7*	16. *
1926–1935	.2	-.1	6.4*	2.0	11.1*	8.0*
1936–1945	-.9	3.7	.7	2.5	5.1*	.4
1946–1955	-9.3*	-6.2	-3.1	-4.9*	-4.1*	-5.1*
1956–1965	-6.0*	-1.6	-8.6*	-3.4	-6.9*	-3.6
1966–1977	–	-.6	-.2	1.1	-3.9	-.1
<i>Positie</i>						
werkloos	2.9	-4.8	-4.4	3.1	-4.0	
huisvrouw	2.4	2.3	2.2	5.2*	2.5	
wao-er	4.7	-.8	7.3	4.6	14.8*	
scholier	-13.7*	-7.3*	-4.1	-6.0*	-12.2*	
gepensioneerde	11.9*	10.6*	10.3*	7.6*	14.2*	
werkt bij overheid	-14.8*	-11.4*	-7.2*	-12.6*	-4.9	
werkt in bedrijf	1.7	4.1	-.6	-3.0	-1.6	
werkt als zelfstandige	6.8	1.0	-4.9	.8	-6.7	
<i>Sekse</i>						
mannen	.7	-.2	1.5	-.6	1.9	1.4
vrouwen	-.6	.2	-1.3	.5	-1.6	-1.2
<i>Kerkgang</i>						
nooit	-.2	-.2	-1.3	.4	.2	-.4
soms	-2.4	.5	2.4	-1.5	1.2	.5
vaak	2.0	-.1	.5	.9	-2.5	.5

Bron: Culturele Veranderingen, Sociaal en Cultureel Planbureau (eigen bewerking).

Tabel 9.5b Etnische discriminatie binnen sociale categorieën over de periode 1980–1993: gecontroleerde percentages als afwijkingen van het algemene percentage. Ontleend aan multiple regressie-analyse op een nominale variabele (RENOVA) (* = significant afwijkend van het algemene percentage, $p < .05$)

	1980	1985	1989	1991	1992	1993
<i>Algemeen percentage etnische discriminatie</i>	48.2	30.0	31.3	34.8	40.9	40.4
<i>Opleiding</i>						
lo/lbo	6.2*	6.1*	9.7*	10.2*	10.0*	15.0*
mavo/mbo	-2.8*	-2.2	-1.8	-1.1	.5	1.8
havo/vwo	-9.0*	-8.0*	-5.4*	-6.1*	-2.6	-13.5*
hbo/wo	-8.1*	-6.0*	-14.2*	-11.0*	-15.1*	-16.6*
<i>Inkomen</i>						
laag	-1.0*	-3.9	-2.7	-4.0	-4.9	-1.5
beneden gemiddeld	2.0*	-2.4	-1.9	-3.3	-1.6	4.4
boven gemiddeld	-0.8	-1.8	1.2	.9	2.6	-1.7
hoog	-4.4	3.4	2.8	-4.0	-3	-9
<i>Cohort</i>						
1906–1915	21.8*	15.5*	11.9	–	–	–
1916–1925	7.3*	-2.5	17.0*	5.5	10.1*	9.3*
1926–1935	-2.0	-3.2	4.6	-3.7	4.9	3.4
1936–1945	-2.3	1.6	-1.6	.1	1.3	-1.9
1946–1955	-9.2*	-6.4	-3.7	-4.4*	-4.7*	-4.8*
1956–1965	-2.3	1.6	-7.5*	-2.0	-5.4*	-1.5
1966–1977	–	8.2	1.4	8.3*	3.8	3.6
<i>Positie</i>						
werkloos	1.2	-3.8	-3.2	4.7	-3.3	
huisvrouw	1.6	2.5	1.5	3.2	1.1	
wao-er	-3.7	-1.2	-.5	2.6	10.0*	
scholier	-6.9	-9.6*	-1.9	-8.0	-9.7*	
gepensioneerde	-9.6	4.7	-5.0	3.5	4.8	
werkt bij overheid	-7.5*	-7.8*	-.5	-6.8*	-.9	
werkt in bedrijf	4.9*	4.6*	.6	-1.7	.2	
werkt als zelfstandige	6.6	1.4	-3.5	4.5	-5.2	
<i>Sekse</i>						
mannen	1.3	1.1	2.7	.7	2.1	2.0
vrouwen	-1.2	-1.0	-2.2	-.5	-1.8	-1.8
<i>Kerkgang</i>						
nooit	.3	.4	.0	1.1	.6	.1
soms	-.2	1.4	3.1	-1.2	2.9	1.1
vaak	-.6	-2.4	-3.5	-1.9	-5.9*	-2.1

Bron: Culturele Veranderingen, Sociaal en Cultureel Planbureau (eigen bewerking).

Tabel 9.5c Trends in etnische discriminatie binnen sociale categorieën over de periode 1980–1993. Logistische regressie met deviatiecontrast op gepoolde dataset, met hoofdtermen (niet getoond) en met interactietermen, (* = significant afwijkend van de algemene parameter, $p < .05$)

	b	Exp (b)
Interacties:		
jaar * lo/lbo	*.02	1.02
jaar * mavo/mbo	.01	1.01
jaar * havo/vwo	-.00	.99
jaar * hbo/wo	*-.03	.97
Interacties:		
jaar * laagste inkomens	-.01	.98
jaar * lagere inkomens	-.00	.99
jaar * hogere inkomens	-.00	1.00
jaar * hoogste inkomens	.01	1.01
Interacties:		
jaar * cohort 1906–1915	*-.13	.87
jaar * cohort 1916–1925	.00	1.00
jaar * cohort 1926–1935	.00	1.00
jaar * cohort 1936–1945	.00	1.00
jaar * cohort 1946–1955	.03	1.03
jaar * cohort 1956–1965	.00	1.00
jaar * cohort 1966–1977	*.07	1.07
Interacties:		
jaar * werkloos	*.03	1.03
jaar * huisvrouwen	-.01	.98
jaar * wao-ers	.02	1.02
jaar * scholieren	.01	1.01
jaar * gepensioneerden	*.05	1.06
jaar * overheids personeel	.01	1.01
jaar * bedrijfspersoneel	*-.03	.97
jaar * kleine zelfstandigen	*-.08	.92

Bron: Culturele Veranderingen, Sociaal en Cultureel Planbureau (eigen bewerking).

Tabel 9.6a Etnische distantie binnen sociale categorieën over de periode 1980–1992. Ongecontroleerde percentages als afwijkingen van het algemene percentage. Ontleend aan multiple regressie-analyse op een nominale variabele (RENOVA): (* = significant afwijkend van het algemene percentage, $p < .05$)

	1980	1985	1989	1991	1992
<i>Algemeen percentage etnische discriminatie</i>	27.0	24.5	22.8	25.4	26.4
<i>Opleiding</i>					
lo/lbo	5.3*	4.8*	6.9*	11.1*	8.9*
mavo/mbo	-1.4	1.7	-.1	-1.8	-.2
havo/vwo	-9.0*	-5.2	-7.5*	-5.3	-10.9*
hbo/wo	-7.9*	-11.2*	-10.5*	-11.9*	-10.6*
<i>Inkomen</i>					
laag	2.2	-4.0	1.9	-6.4*	-1.3
beneden gemiddeld	-1.2	.4	.3	.1	2.5
boven gemiddeld	2.0	.9	1.2	3.7*	-.9
hoog	.4	-2.4	-3.1	-5.0*	1.6
<i>Cohort</i>					
1906–1915	10.6*	4.4	-2.8	-	-
1916–1925	6.6*	6.3*	12.3*	11.2*	9.0*
1926–1935	4.1	7.9*	3.5	11.4*	10.5*
1936–1945	.8	2.1	4.2	5.0	5.7*
1946–1955	-3.2	-2.9	-1.3	-4.2*	-2.9
1956–1965	-11.7*	-4.7*	-3.5	-4.9*	-5.7*
1966–1977	-	-7.7*	-8.3*	-6.0*	-4.9*
<i>Positie</i>					
werkloos	-3.4	-1.6	3.5	-2.5	-1.2
huisvrouw	1.8	.6	4.5*	5.7*	.4
wao-er	-4.9	3.6	7.3	5.5	12.5*
scholier	-15.7*	-6.6*	-8.9*	-10.7*	-10.7*
gepensioneerde	10.1*	8.2*	8.9	-7.6*	12.7*
werkt bij overheid	-4.4	-5.9*	-4.2	-8.7*	-4.3
werkt in bedrijf	3.0	1.5	-2.0	-1.7	-1.4
werkt als zelfstandige	1.6	4.2	-9.6*	.1	1.7
<i>Sekse</i>					
mannen	.1	2.3*	.1	.2	2.5*
vrouwen	-.1	-2.2*	-.1	-.1	-2.1*
<i>Kerkgang</i>					
nooit	-1.6	-.2	-2.2*	-.6	1.8*
soms	1.1	-1.9	.3	1.9	.4
vaak	2.9	2.6	5.3*	-.7	6.3*

Bron: Culturele Veranderingen, Sociaal en Cultureel Planbureau (eigen bewerking).

Tabel 9.6b Etnische distantie binnen sociale categorieën over de periode 1980-1992. Gecontroleerde percentages als afwijkingen van het algemene percentage ontleend aan multiple regressie-analyse op een nominale variabele (RENOVA): (* = significant afwijkend van het algemene percentage, $p < .05$)

	1980	1985	1989	1991	1992
<i>Algemeen percentage etnische discriminatie</i>	27.0	24.5	22.8	25.4	26.4
<i>Opleiding</i>					
lo/lbo	4.2*	4.3*	5.7*	9.5*	7.9*
mavo/mbo	-1.0	2.3	.3	-1.8	-.2
havo/vwo	-5.4	-4.9	-5.9*	-4.3	-8.8*
hbo/wo	-7.5*	-11.1*	-9.4*	-10.2*	-9.9*
<i>Inkomen</i>					
laag	.3	-4.7*	-1.2	-8.7*	-3.0
beneden gemiddeld	-3.5*	-2.3	-2.4	-3.3	-.7
boven gemiddeld	2.0	.8	1.7	4.9*	.7
hoog	2.6	.6	1.0	.9	3.0
<i>Cohort</i>					
1906-1915	9.7*	3.4	-5.9	-	-
1916-1925	6.9*	4.8	9.5*	11.7*	3.8
1926-1935	2.7	6.6*	.3	9.7*	3.6
1936-1945	-.5	1.6	3.0	1.8	2.6
1946-1955	-3.2	-2.2	-.9	-5.3*	-2.9
1956-1965	-8.9*	-2.3	-1.5	-4.9*	-3.4
1966-1977	-	-11.0*	-5.9*	-1.4	1.8
<i>Positie</i>					
werkloos	-3.2	-1.1	-2.2	1.1	-.7
huisvrouw	-1.0	.1	3.1	2.9	-.9
wao-er	-10.5*	-2.9	2.4	.5	7.8
scholier	-3.0	4.4	1.3	-3.4	-6.8*
gepensioneerde	.7	1.7	.2	-3.6	5.9
werkt bij overheid	-1.0	-3.7	-1.5	-3.9	-.5
werkt in bedrijf	4.7*	.4	-2.1	.4	.1
werkt als zelfstandige	-.2	1.4	-11.2*	.8	1.8
<i>Sekse</i>					
mannen	-.3	3.1*	1.9	.8	1.8
vrouwen	.2	-2.9*	-1.6	-.6	-1.5
<i>Kerkgang</i>					
nooit	-1.1	.2	-1.2	-.8	-1.7*
soms	1.8	-.7	.4	-1.9	1.1
vaak	1.4	.2	2.6	-4.7*	4.0

Bron: Culturele Veranderingen, Sociaal en Cultureel Planbureau (eigen bewerking).

Tabel 9.6c Trends in etnische distantie binnen sociale categorieën over de periode 1980–1992. Logistische regressie met deviatie contrast op gepoolde dataset, met hoofdtermen (niet getoond) en met interactietermen, (* = significant afwijkend van de algemene parameter, $p < .05$)

	b	Exp (b)
Interacties:		
jaar * lo/lbo	*.02	1.02
jaar * mavo/mbo	-.00	.99
jaar * havo/vwo	-.00	.99
jaar * hbo/wo	-.02	.98
Interacties:		
jaar * laagste inkomens	-.02	.98
jaar * lagere inkomens	.00	1.00
jaar * hogere inkomens	.00	1.00
jaar * hoogste inkomens	.00	1.00
Interacties:		
jaar * cohort 1906–1915	*-.10	.90
jaar * cohort 1916–1925	.00	1.00
jaar * cohort 1926–1935	.01	1.01
jaar * cohort 1936–1945	.01	1.01
jaar * cohort 1946–1955	.00	1.00
jaar * cohort 1956–1965	.02	1.02
jaar * cohort 1966–1977	.04	1.04
Interacties:		
jaar * werkloos	.01	1.01
jaar * huisvrouwen	-.00	.99
jaar * wao-ers	.05	1.04
jaar * scholieren	.03	1.03
jaar * gepensioneerden	-.01	.99
jaar * overheidspersoneel	-.00	.99
jaar * bedrijfspersoneel	*-.03	.97
jaar * kleine zelfstandigen	-.04	.96

Bron: Culturele Veranderingen, Sociaal en Cultureel Planbureau (eigen bewerking).

Een eveneens tamelijk duidelijke trend heeft zich onder lager opgeleiden voorgedaan inzake etnische distantie (zie tabel 9.6b). Binnen de categorie van lager opgeleide mensen troffen we in 1980 4,2 procent meer mensen aan dan het algemene percentage dat etnische distantie wenst; in 1992 was dit opgelopen tot 7,9 procent meer dan het algemene percentage. Ook deze trend van toenemende etnische distantie onder lager opgeleiden blijkt door de tijd heen significant positief te zijn (zie tabel 9.6c.: de interactieterm (jaar * lo/lbo) bedraagt .02). Op grond van deze bevindingen verwerpen we *hypotheses 11* vooralsnog niet. Wanneer men *hypothesis 8* in dit perspectief beziet (zie figuur 9.2), zijn er aanwijzingen dat steeds meer mensen binnen deze categorie van lager opgeleiden geneigd zijn tot etnische discriminatie en etnische distantie, juist onder omstandigheden van toenemende immigratie.

Een soortgelijke trend heeft plaatsgevonden binnen de categorie van mensen die een middelbare (hetzij algemeen vormende hetzij beroeps-) opleiding hebben voltooid (zie tabel 9.5b). In 1980 troffen we binnen deze categorie nog minder mensen aan (namelijk 2,8% minder) dan in het algemeen die zeiden etnische minderheden te discrimineren. Maar het percentage mensen binnen deze categorie dat etnische minderheden zei te discrimineren nam longitudinaal gestaag toe tot we in 1993 binnen deze categorie iets

meer mensen aantreffen (namelijk 1,8% meer, niet significant overigens) dan in het algemeen die zeiden etnische minderheden te discrimineren. De logistische-regressie-analyse met daarin opgenomen de betreffende interactieterm (zie tabel 9.5c.: jaar * mavo/mbo) bleek inderdaad positief te zijn maar niet significant.

Volledigheidshalve merken we op dat onder hoger opgeleiden andere trends waarneembaar zijn. Onder de mensen die havo/vwo hebben voltooid, treffen we op elk tijdstip minder mensen aan die geneigd zijn tot ethnocentrische reacties; en die neiging is betrekkelijk constant longitudinaal gezien (zie tabel 9.5c en 9.6c: de interactieterm (jaar * havo/vwo) is nagenoeg nul). Binnen deze categorie zijn de anti-ethnocentrische reacties dus relatief constant gebleven in de loop der tijd. Onder de mensen die hbo/wo hebben voltooid, treffen we eveneens op elk tijdstip minder mensen aan dan gemiddeld die geneigd zijn tot etnische discriminatie; en bovendien een trend dat zij steeds minder geneigd zijn om etnische minderheden te discrimineren (zie tabel 9.5c.: de interactieterm (jaar * hbo/wo) is significant negatief).

Een soortgelijke en opmerkelijke trend als onder de lager opgeleiden blijkt te hebben plaats gevonden onder de jongere cohorten, met name onder de mensen die zijn geboren na 1966. Binnen het cohort geboren na 1966 troffen we (zie tabel 9.5b) in 1985 8,2 procent meer mensen aan dan gemiddeld die zeiden etnische minderheden te discrimineren. In 1993 was dit, met wat tussenliggende fluctuaties, nog steeds 3,6 procent meer dan gemiddeld. De resultaten van de logistische regressie-analyse geven aan (zie tabel 9.5c.: de interactieterm (jaar * cohort 1966-1977) is significant positief, namelijk .07) dat er binnen dit cohort sprake is van longitudinale toename van etnische discriminatie hetgeen met betrekking tot etnische distantie overigens niet het geval blijkt te zijn (zie tabel 9.6c.: de desbetreffende interactieterm is weliswaar positief maar niet significant). Deze bevinding is opmerkelijk. Uit eerder onderzoek kwam steeds naar voren, evenals in het onderhavige onderzoek, dat er onder de oudere cohorten, geboren voor 1925, overwegend meer mensen dan gemiddeld voorkwamen die geneigd waren tot etnische discriminatie en etnische distantie¹⁰. Daarnaast vermelden we dat we onder de cohorten geboren tussen 1946 en 1965 steeds verhoudingsgewijs minder mensen aantreffen die geneigd waren tot ethnocentrische reacties. Aan dergelijke bevindingen werd eerder wel de speculatie verbonden dat de jongere cohorten steeds minder ethnocentrische reacties zouden vertonen. Maar hierin heeft recentelijk dus een omslag plaatsgevonden: onder het jongste cohort worden nu dus verhoudingsgewijs meer mensen aangetroffen die geneigd zijn tot etnische discriminatie en is bovendien juist sprake van een longitudinale toename van etnische discriminatie.

Inzake *hypothese 12* merken we op dat er onder de mensen met lage inkomens wat betreft etnische discriminatie op geen enkel tijdstip significante verschillen blijken te bestaan met het algemene percentage (zie tabel 9.5b). Desalniettemin merken we op dat we binnen deze categorie steeds verhoudingsgewijs iets minder mensen hebben aangetroffen die zeiden etnische minderheden te discrimineren. Eenzelfde patroon troffen we aan met betrekking tot etnische distantie: binnen de categorie van mensen met lage inkomens troffen we overwegend minder mensen aan dan in het algemeen die zich uitspraken voor etnische distantie. In 1985 en in 1991 was dat verschil significant (zie tabel 9.6b). Binnen deze categorie bleek zich geen significante trend te hebben voorgedaan inzake etnische discriminatie of etnische distantie (zie tabel 9.5c. en 9.6c.: de interactieterm (jaar * laagste

^{10]} Volledigheidshalve vermelden we dat onder het oudste cohort, geboren tussen 1906 en 1915, dat we tot en met 1989 hebben kunnen volgen juist een significante afname van zowel etnische discriminatie als etnische distantie heeft plaatsgevonden.

inkomens)). Op grond van deze bevindingen menen we *hypothese 12* te kunnen verwerpen.

Met betrekking tot *hypothese 13* over de mensen die in het bedrijfsleven werken, willen we opmerken dat de onderhavige gegevens eigenlijk niet specifiek genoeg zijn om deze hypothese te toetsen. Daarvoor zouden we preciezer moeten weten of deze mensen in een sector van het bedrijfsleven werken waar zij concurrentie van allochtone zijde ervaren. Desalniettemin stellen we vast dat binnen de categorie mensen die in het bedrijfsleven werken in 1980 en in 1985 verhoudingsgewijs meer mensen voorkwamen die etnische minderheden zeiden te discrimineren (zie tabel 9.5b); en in 1980 kwamen meer mensen voor die etnische minderheden op afstand wensten te houden (zie tabel 9.6b). Deze bevindingen zouden beschouwd kunnen worden als een ondersteuning van deze hypothese, ware het niet dat we in de jaren nadien bij deze categorie evenwel geen sterkere ethnocentrische reacties meer bespeuren: deze categorie wijkt op geen enkel tijdstip nadien af van het algemene percentage, noch wat betreft etnische discriminatie, noch wat betreft etnische distantie. Daarenboven bleek zich binnen deze categorie een trend te hebben voorgedaan naar minder wijdverbreide etnische discriminatie en minder wijdverbreide etnische distantie (zie tabel 9.5c. en 9.6c.: de interactieterm (jaar * bedrijfspersoneel) is significant negatief). Daarom verwerpen we *hypothese 13* vooralsnog.

Ten aanzien van *hypothese 14* over zelfstandigen die werkzaam zijn in dezelfde sectoren van de arbeidsmarkt als allochtonen, merken we eveneens op dat de onderhavige gegevens eigenlijk niet specifiek genoeg zijn om deze hypothese te toetsen. We weten namelijk alleen of de betreffende respondenten werkzaam zijn als zelfstandige en niet of zij een bedrijf(je) hebben dat concurrentie ervaart van allochtone zijde. De resultaten inzake deze hypothese vertonen een betrekkelijk weinig consistent patroon: soms treffen we onder hen meer en soms minder mensen aan met ethnocentrische reacties. Daarom zien we ervan af om uitspraken te doen over *hypothese 14*.

Naast deze empirische uitspraken, die direct verband houden met de gestelde hypothesen, willen we enkele opmerkelijke bevindingen vermelden. Wellicht in tegenstelling tot het vaak gehoorde vermoeden dat met name werklozen ethnocentrische reacties zouden vertonen, constateren we dat deze categorie op geen enkel tijdstip significant afwijkt van het algemene percentage, noch wat etnische discriminatie noch wat etnische distantie betreft (zie tabel 9.5b en 9.6b). Voorzover men enige waarde hecht aan deze niet-significante afwijkingen, merken we op dat we binnen deze categorie steeds juist iets minder ethnocentrische reacties dan gemiddeld hebben kunnen constateren.

Voorts merken we op dat de controlevariabelen kerkgang en sekse van ondergeschikt belang blijken te zijn in deze analyses. We merken evenwel op dat onder mannen ethnocentrische reacties wijder verbreid zijn dan in het algemeen. Maar deze verschillen zijn slechts op een enkel tijdstip significant. Ten aanzien van de variabele kerkgang merken we op dat we geen consistente patronen in de ethnocentrische reacties van kerkgangers hebben kunnen ontdekken.

Tot slot van dit gedeelte presenteren we tabel 9.7 en 9.8 om enig idee te krijgen van de mate van relevantie van de geselecteerde onafhankelijke variabelen door de tijd heen. Daarin staan de associatiematen, zowel de associatiematen zonder controle alsook onder controle van de andere onafhankelijke variabelen.

Tabel 9.7 Etnische discriminatie over de periode 1980–1993. Gecontroleerde en (ongecontroleerde) associatiematen (Cramers V) ontleend aan multiple regressie-analyse op een nominale variabele (RENOVA):

	1980	1985	1989	1991	1992	1993
Opleiding	(.19)	(.13)	(.20)	(.20)	(.22)	(.26)
	.12	.12	.20	.18	.19	.26
Inkomen	(.11)	(.05)	(.03)	(.11)	(.06)	(.10)
	.05	.07	.04	.07	.04	.04
Cohort	(.18)	(.13)	(.16)	(.10)	(.15)	(.12)
	.18	.13	.16	.10	.10	.08
Positie	(.15)	(.13)	(.10)	(.12)	(.14)	
	.10	.11	.04	.09	.09	
Sexe	(.01)	(.00)	(.03)	(.01)	(.04)	(.03)
	.02	.02	.05	.01	.04	.04
Kerkgang	(.02)	(.00)	(.03)	(.02)	(.02)	(.01)
	.01	.03	.05	.03	.06	.02

Bron: Culturele Veranderingen, Sociaal en Cultureel Planbureau (eigen bewerking).

Tabel 9.8 Etnische distantie over de periode 1980–1992. Gecontroleerde en (ongecontroleerde) associatiematen (Cramers V) ontleend aan multiple regressie-analyse op een nominale variabele (RENOVA):

	1980	1985	1989	1991	1992
Opleiding	(.13)	(.14)	(.16)	(.21)	(.19)
	.10	.14	.14	.18	.16
Inkomen	(.05)	(.07)	(.04)	(.08)	(.03)
	.05	.07	.04	.09	.03
Cohort	(.15)	(.12)	(.14)	(.16)	(.14)
	.13	.11	.10	.14	.07
Positie	(.13)	(.09)	(.13)	(.13)	(.13)
	.08	.05	.07	.06	.08
Sexe	(.00)	(.05)	(.00)	(.00)	(.05)
	.00	.07	.04	.01	.04
Kerkgang	(.04)	(.03)	(.07)	(.03)	(.07)
	.03	.00	.04	.05	.05

Bron: Culturele Veranderingen, Sociaal en Cultureel Planbureau (eigen bewerking).

Daaruit blijkt nog eens het ondergeschikte belang van de variabelen sekse en kerkgang. In deze tabellen blijkt overduidelijk dat de variabele opleiding de belangrijkste determinant is van etnocentrische reacties. Bovendien lijkt de trend te zijn dat het belang van deze variabele toeneemt door de tijd heen. Het inkomen dat men geniet blijft als determinant verre achter bij opleiding als determinant, maar de relevantie van inkomen lijkt betrekkelijk constant te zijn door de tijd heen. Het cohort waarbinnen men is geboren, blijkt evenzeer een belangrijke determinant te zijn voor etnocentrische reacties, maar het belang hiervan lijkt door de tijd heen gestaag af te nemen. Tenslotte noemen we de positie in de samenleving die men inneemt. Ook deze variabele is als determinant niet te verwaarlozen en het belang ervan lijkt betrekkelijk constant te zijn door de tijd heen.

Internationale vergelijkingen

Op deze plaats willen we de trendmatige bevindingen vergelijken met die in andere West-Europese landen om vast te kunnen stellen of dergelijke ontwikkelingen ook in de ons omringende landen hebben plaatsgevonden. De eerste belangrijke vaststelling is evenwel dat dergelijk onderzoek eigenlijk

nog niet in voldoende mate van de grond is gekomen om dergelijke vergelijkingen mogelijk te maken. In België is men in 1990 met dergelijk onderzoek begonnen en dit is herhaald in 1991 (vgl. Billiet et al., 1990; Carton et al., 1993). Dit onderzoek is wederom herhaald in de loop van 1995. Pas dan zullen enigszins zinvolle trendanalyses mogelijk zijn. Hetzelfde geldt voor Frankrijk waar, voorzover bekend, enkel eenmalige cross-sectionele gegevens beschikbaar zijn (Mayer, 1993a, 1993b). In Engeland zijn wel trenddata verzameld, maar enkel met betrekking tot bepaalde aspecten die betrekkelijk onduidelijk zijn gerelateerd aan de metingen zoals in Nederland, België, Frankrijk en Duitsland zijn verzameld. Daarenboven hebben deze metingen nog niet de aandacht getrokken van onderzoekers die over aanverwante thema's hebben gepubliceerd (vgl. Solomos, 1993). In Duitsland daarentegen is men, evenals in Nederland, ook reeds in 1980 begonnen met dergelijk onderzoek. Daar heeft men meetinstrumenten gebruikt die in paragraaf 9.3 zijn aangeduid als 'zuivere' metingen van ethnocentrische reacties, namelijk met betrekking tot negatieve denkbeelden over etnische minderheden. Uit de trendanalyses die daaromtrent zijn gepubliceerd (vgl. Wiegand, 1992) blijkt dat de ethnocentrische reacties in de jaren tachtig in Duitsland juist zijn afgenomen. Deze trend lijkt zich te hebben doorgezet in het begin van de jaren negentig, ondanks de grote politieke veranderingen die daar hebben plaatsgevonden. Voorzover een vergelijking mogelijk is, komt deze trend overeen met de trend die in de Verenigde Staten is geconstateerd. In het licht van de ontwikkelingen in deze beide landen, zijn de Nederlandse ontwikkelingen, die we in het voorgaande hebben geconstateerd, des te opmerkelijker.

Conclusies

We constateren dat de mate waarin Nederlanders zeggen etnische minderheden te discrimineren door de tijd heen aan betrekkelijk sterke veranderingen onderhevig is geweest. In 1980 was het zelfs zo dat bijna de helft van de Nederlanders etnische minderheden wenste te discrimineren. Maar in de meting daarna, in 1985, was dit percentage beduidend gezakt tot ongeveer 30 procent. Sindsdien is dit percentage weer gestaag gestegen tot ruim 40 procent in 1993, een percentage dat evenwel nog beneden het percentage van 1980 ligt.

Zoveel longitudinale variatie als we hebben kunnen constateren in de mate van etnische discriminatie, zo weinig variatie hebben we ontdekt in de mate van etnische distantie. Het percentage Nederlanders dat etnische minderheden op afstand wenst te houden schommelt over de periode van 1980 tot 1992 rond de 25 procent.

We hebben deze trendmatige ontwikkelingen in verband gebracht met macro-ontwikkelingen, met name inzake werkloosheid en immigratiegolven. We hebben geconstateerd dat de ontwikkelingen in etnische discriminatie en distantie betrekkelijk los lijken te staan van de ontwikkelingen op de arbeidsmarkt; en juist sterk lijken samen te gaan met de ontwikkelingen in de immigratiegolven.

Voorts hebben we geconstateerd dat het niet zo lijkt zijn dat binnen vrijwel alle sociale categorieën ethnocentrische reacties in nagenoeg gelijke mate wijder verbreid zijn geraakt; integendeel. Met name binnen de categorie van laag opgeleide mensen hebben we geconstateerd dat ethnocentrische reacties, zowel etnische discriminatie als etnische distantie, wijder verbreid zijn geraakt, met name ten tijde van toenemende immigratie. Een soortgelijke maar niet significante trend hebben we gesignaleerd binnen de categorie mensen die een middelbare opleiding hebben voltooid. En een soortgelijke trend hebben we gesignaleerd binnen het jongste cohort, bij de mensen die zijn geboren na 1966.

Hier vermelden we ook de conclusie dat opleiding als determinant van etnocentrische reacties een belangrijke, zo niet de belangrijkste, plaats inneemt. Bovendien lijkt het belang hiervan alleen maar groter te worden door de tijd heen. Dit geldt niet voor het inkomen dat men geniet. Het belang van inkomen als determinant voor etnocentrische reacties blijft verre achter bij het belang van opleiding.

Tot slot hebben we bevonden dat de ontwikkelingen in etnocentrische reacties in Nederland niet sporen met de ontwikkelingen die zich hebben voorgedaan in Duitsland en de Verenigde Staten, waar juist sprake is van een trendmatige afname van etnocentrische reacties.

9.4.2 Extreem-rechtse reacties

Algemene trends

Met betrekking tot de eerste vraag, i.c. naar de trends inzake extreem-rechtse reacties, kunnen we stellen dat deze reeds redelijk up-to-date zijn gedocumenteerd. Scheepers et al. (1993, 1994) hebben laten zien dat de toenmalige Centruumpartij zich in het begin van de jaren tachtig kon verheugen op een toestroom van kiezers die haar voorlopige hoogtepunt bereikte bij de verkiezingen voor het Europees Parlement in het voorjaar van 1984. We beschouwen deze periode als *de eerste electorale golf* van extreem-rechts. In deze periode, vanaf het derde kwartaal van 1982 tot en met het eerste kwartaal van 1984, gaf 1,3 procent van de ondervraagden aan op de CD/CP te zullen stemmen bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer (zie tabel 9.9). Daarna verloor de partij weer zeer snel haar aanhang, omdat zij veelal op negatieve wijze in de publiciteit kwam. Deze periode, vanaf het tweede kwartaal van 1984 tot en met het eerste kwartaal van 1985, mag beschouwd worden als *de eerste electorale neergang*, toen nog 1 procent van de ondervraagden zei op deze partijen te zullen stemmen. De belangrijkste reden hiervoor was dat er binnen de partij een richtingenstrijd losbarstte tussen gematigden en radicalen. Deze strijd werd in het openbaar uitgevochten en leidde uiteindelijk tot het roeyement van de partijleider Hans Janmaat. Deze deed evenwel geen afstand van zijn zetel in de Tweede Kamer, en richtte een nieuwe partij op: de Centrum Democraten (van Donselaar, 1991). In de daarna volgende verkiezingen (voor de Tweede Kamer alsook voor de Provinciale Staten) deden zowel de Centrum Partij als de Centrum Democraten mee, maar geen van beide verkreeg zoveel stemmen dat zij een zetel in de betreffende democratische organen konden veroveren. Deze periode, vanaf het tweede kwartaal van 1985 tot en met het eerste kwartaal van 1991, noemen we *de periode van stabiele marginaliteit*, toen slechts 0,4 procent van de ondervraagden zei op deze partij(en) te zullen stemmen. Maar de Centrum Democraten maakten in 1989 onder leiding van Janmaat een rentree in de Tweede Kamer. En begin jaren negentig lijkt deze partij wederom met een opmars bezig te zijn. Deze periode, vanaf het tweede kwartaal van 1991 tot en met de verkiezingen in het tweede kwartaal van 1994, benoemen we als *de tweede electorale golf*, ondanks het feit dat de CD in het voorjaar van 1994 onder publicitair vuur kwam te liggen. Meerdere kopstukken uit de partij werden voor de een of andere overtreding gedagvaard, uiteenlopend van openbare geweldpleging tot en met het aanzetten tot rassenhaat, hetgeen ook tot feitelijke veroordelingen leidde. Desalniettemin wist de CD bij de Tweede Kamer verkiezingen haar tot nog toe grootste electorale succes te boeken: 2,5 procent van het electoraat stemde op de partij hetgeen resulteerde in 3 kamerzetels. Ook bij de lokale verkiezingen in het voorjaar van 1994 waren de CD alsook CP '86 betrekkelijk succesvol, aangezien zij in totaal zo'n 86 raadszetels wisten te bemachtigen. In deze periode zei 1,9 procent van de ondervraagden op deze partij(en) te zullen stemmen bij verkiezingen voor de Tweede Kamer.

Tabel 9.9 CD-stemmen in de periode 1982–1994. Parameterschattingen ontleend aan logistische regressie analyse (* = significant, $t > 1,96$, $p < ,05$)

Periode	1: 1982.3–1984.1		2: 1984.2–1985.1		3: 1985.2–1991.1		4: 1991.2–1994.2	
	Percentage							
	1,3%		1,0%		0,4%		1,9%	
	b	exp(b)	b	exp(b)	b	exp(b)	b	exp(b)
<i>Opleiding</i>								
opl < 18	.45*	1.57	.48*	1.61	.47*	1.60	.48*	1.61
opl > 18	-.45*	.64	-.48*	.62	-.47*	.62	-.48*	.62
<i>Inkomen</i>								
< 1830	.15*	1.16	.25*	1.28	.25*	1.28	.13*	1.14
1830–2880	.00*	1.00	-.09	.91	.14	1.15	.13*	1.14
> 2880	-.28	.76	-.17	.84	-.47*	.62	-.32*	.72
g a	.13	1.14	.01	1.01	.09	1.09	.06	1.06
<i>Sexe</i>								
man	.38*	1.46	.52*	1.68	.41*	1.51	.41*	1.51
vrouw	-.38*	.69	-.52*	.60	-.41*	.66	-.41*	.66
<i>Kerk</i>								
onkerkelijk	.28*	1.32	.19*	1.21	.36*	1.43	.34*	1.40
kerkelijk	-.28*	.76	-.19*	.82	-.36*	.70	-.34*	.71
<i>Leeftijd</i>								
18–24	.48*	1.62	.69*	1.99	.51*	1.67	.47*	1.60
25–54	.08	1.09	-.18	.83	-.20	.82	-.15	.86
55 +	-.56*	.57	-.50	.60	-.31*	.73	-.32*	.73
<i>Eerder stemgedrag</i>								
wil niet	.70*	2.02	.51*	1.66	.63*	1.88	.36*	1.44
mocht niet	.12	1.12	.09	1.09	.02	1.02	.17*	1.19
stemt wel	-.82	.44	-.60*	.55	-.65*	.52	-.54*	.58
<i>Positie</i>								
bedrijf	.23	1.26	.12	1.13	-.03	.97	.17*	1.18
overheid	.02	1.02	-.15	.86	-.32*	.73	-.15*	.86
zelfstandig	.26	1.30	.46*	1.58	.22	1.25	-.12	.89
werkloos	.81*	2.25	.47*	1.60	.33*	1.39	.41*	1.51
aow	.04	1.04	-.05	.95	.01	1.01	.08	1.08
wao	.85*	2.34	.45*	1.56	.53*	1.69	.63*	1.87
huisvrouw	-.10	.90	.31	1.36	-.01	.99	.21*	1.23
student	-.94	.39	-1.35*	.25	-1.14*	.31	-1.23*	.29
geen werk	.01	1.01	.16	1.17	.25	1.29	.09	1.10
geen antw	-.77	.46	-.41	.66	.17	1.18	-.08	.92
niet in	-.42*	.66						
<i>Urbanisatiegraad</i>								
> 400.000	.75*	2.12	1.07	2.91	1.04*	2.83	.33*	1.39
100–400.000	.36*	1.43	-.01	.99	.44*	1.55	.26*	1.29
50–100.000	.23*	1.26	-.01	.99	.34*	1.40	.09	1.09
20–50.000	-.02	.98	.03	1.04	-.18	.83	-.05	.95
10–20.000	-.32*	.72	-.54*	.58	-.30*	.74	-.09	.91
5–10.000	-.45	.63	-.21	.80	-.34	.71	-.20	.81
< 5000	-.54*	.58	-.33	.72	-.99*	.37	-.33	.72

Periode	1: 1982.3–1984.1		2: 1984.2–1985.1		3: 1985.2–1991.1		4: 1991.2–1994.2	
Percentage	1,3%		1,0%		0,4%		1,9%	
	b	exp(b)	b	exp(b)	b	exp(b)	b	exp(b)
<i>Provincie</i>								
Groningen	-.33	.72	-.41	.66	-.47	.62	-.83*	.44
Friesland	-.68*	.51	-.06	.94	-1.08*	.34	-.78*	.46
Drenthe	-1.25*	.29	-.93	.40	-.64	.53	-.73*	.48
Overijssel	-.28	.75	-.36	.69	-.28	.76	-.25*	.78
Gelderland	-.24	.78	.13	1.14	-.15	.86	-.24*	.79
Utrecht	.76*	2.14	.61*	1.84	.42*	1.52	.56*	1.75
Noord-Holland	.44*	1.56	.13	1.14	.26*	1.30	.24*	1.27
Zuid-Holland	.86*	2.35	.67*	1.95	.67*	1.96	.58*	1.78
Zeeland	.09	1.10	-.51	.60	.34	1.40	.26*	1.29
Brabant	.56*	1.74	.62*	1.87	.24	1.27	.40*	1.49
Limburg	.09	1.09	.11	1.11	-.11	.90	.34*	1.41
Flevoland					.79*	2.20	.46*	1.59

Bron: Eisinga en Felling (1992); eigen bewerking.

Gegeven deze betrekkelijk marginale percentages van het electoraat die in het afgelopen decennium hun stem hebben uitgebracht op deze extreem-rechtse partijen, is het de vraag of het zinvol is om deze trends in verband te brengen met de in hypothese 7 veronderstelde groei van extreem-rechtse partijen ten tijde van (toenemende) werkloosheid. Desalniettemin constateren we dat deze partijen hun eerste electorale golf hebben kunnen bewerkstelligen ten tijde van de groeiende werkloosheid in het begin van de jaren tachtig. Maar de eerste electorale neergang die de partijen daarna hebben gekend, lijkt eerder te verklaren uit de interne richtingenstrijd als uit de afnemende werkloosheid. We constateren evenwel dat deze partijen ook de tweede electorale golf hebben kunnen bewerkstelligen ten tijde van (toenemende) werkloosheid, toen daarnaast de toenemende immigratie van asielzoekers meer en meer zichtbaar werd in de samenleving. Deze ontwikkeling werd bovendien geproblematiseerd door vooraanstaande politici.

Sociale segmentatie naar sociaal-economische posities

Ter beantwoording van de tweede vraag, i.c. inzake de mate waarin extreem-rechtse voorkeuren worden bepaald door de sociaal-economische positie van autochtonen, nemen we de resultaten van de logistischeregressie-analyses in beschouwing. Deze staan eveneens in tabel 9.9. Op grond van deze analyses kunnen we per periode nagaan welke kenmerken van doorslaggevend belang zijn (geweest) om op de CD te stemmen. Anders geformuleerd, kunnen we op grond van deze analyses bepalen welke sociale categorieën een grotere kans dan gemiddeld hebben (gehad) om op de CD te stemmen. Deze analyses leveren een groot aantal parameters op. Gelet op de enorme hoeveelheid parameters, zullen we vooral die informatie onder de aandacht brengen die van belang is voor de gestelde hypothesen.

We hebben opgemerkt dat de hypothesen die we hebben gedestilleerd uit de zogenoemde theorie van (bedreigde) economische belangen grotendeels overeenkomen met de hypothesen die voortkomen uit de etnische conflicttheorieën. Extreem-rechtse reacties zouden vooral te vinden zijn onder mensen die zich in economische zin bedreigd voelen door allochtonen, i.c. onder mensen met een lage opleiding (hypothese 11), alsook onder mensen met een laag inkomen (hypothese 12) en onder degenen die in dezelfde sectoren werkzaam zijn als allochtonen, i.c. in het bedrijfsleven (hypothese 13). Daarnaast postuleerden we dat de toegenomen concurrentie tussen zelfstandig

gevestigde allochtonen en zelfstandige autochtonen er ook toe zou kunnen leiden dat zelfstandigen extreem-rechtse reacties vertonen (hypothese 14).

Met betrekking tot mensen met een lage opleiding blijkt uit tabel 9.9 dat deze in alle vier de onderscheiden periodes een significant grotere kans hebben gehad om op extreem-rechts te stemmen. Hoger opgeleiden daarentegen hebben steeds een betrekkelijk geringe kans gehad om op deze partijen te stemmen. Daarom menen we dat *hypothese 11* vooralsnog niet verworpen hoeft te worden.

Met betrekking tot mensen met een laag inkomen (beneden f 1830,-) blijkt dat deze in alle vier onderscheiden periodes eveneens een significant grotere kans hebben gehad om op extreem-rechtse partijen te stemmen. Daarom menen we dat we *hypothese 12* vooralsnog niet hoeven te verwerpen. Mensen die een inkomen tussen f 1830,- en f 2880,- verdienden, hadden in de eerste drie periodes daarentegen een betrekkelijk geringe kans om extreem-rechts te stemmen. Hierin is verandering opgetreden in de periode van de tweede electorale golf, toen deze categorie ook een significant grotere kans had om op deze partijen te stemmen.

Uit tabel 9.9 blijkt dat mensen die in het bedrijfsleven werken in de eerste en tweede periode weliswaar een grotere kans hadden om extreem-rechts te stemmen, maar die kans was niet significant. Pas in de vierde periode, ten tijde van de tweede electorale golf, hadden mensen in deze categorie een significant grotere kans om op extreem-rechts te stemmen. Op grond van deze gegevens zouden we *hypothese 13* in het algemeen dienen te verwerpen.

Wat betreft de zelfstandigen, ten aanzien waarvan wordt gesteld dat zij extreem-rechtse reacties zouden kunnen vertonen, merken we op dat deze categorie tot en met het begin van de jaren negentig een grotere kans had om op extreem-rechtse partijen te stemmen. Maar alleen in de periode van de eerste electorale neergang was de betreffende parameter significant. We merken evenwel op dat in de periode van de tweede electorale golf, i.c. vanaf het begin van de jaren negentig, deze categorie een kleinere kans heeft om op deze partijen te stemmen. Daarom menen we dat we *hypothese 14* vooralsnog dienen te verwerpen.

Naast deze hypothesen destilleerden we uit de zogenaamde symbolische belangentheorie hypothesen die vooral betrekking hebben op mensen die minder hecht geïntegreerd zouden kunnen zijn in een of meerdere maatschappelijke instituties, namelijk met betrekking tot jongeren, onkerkelijken, werklozen, anderszins uitkeringsgerechtigden; mensen die onderhevig zijn aan politieke desintegratie, i.c. niet-stemmers; alsook met betrekking tot mensen die in grotere mate onderhevig zijn aan sociale desintegratie, zoals mensen die in grote steden wonen of in het westen van het land.

Met betrekking tot jongeren (i.c. tussen 18 en 24 jaar) constateren we dat deze in elk van de vier onderscheiden periodes een relatief grote kans hebben gehad om op extreem-rechts te stemmen. Daarnaast geldt dat oudere mensen, i.c. 55-plussers, in vrijwel elk van de vier onderscheiden periodes een verhoudingsgewijs kleine kans hebben gehad om extreem-rechts te stemmen. Op grond van deze bevinding hoeft *hypothese 15* vooralsnog niet te worden verworpen.

Met betrekking tot de onkerkelijken geldt dat zij ook steeds in elk van de vier onderscheiden periodes een significant grotere kans hebben gehad, geheel in tegenstelling tot de onkerkelijken, om op de extreem-rechtse partijen te stemmen. Daarmee hoeft *hypothese 16* vooralsnog niet verworpen te worden.

Met betrekking tot werklozen blijkt uit tabel 9.9 dat de mensen die tot deze categorie behoren ook steeds, ongeacht de vier onderscheiden periodes, een grotere kans hebben gehad om op extreem-rechts te stemmen. Dit geldt ook voor mensen die zijn aangewezen op een wao-uitkering, maar niet voor de mensen die reeds de AOW hebben bereikt. Op grond van deze bevindingen hoeven we de *hypothesen 17 en 18* vooralsnog niet te verwerpen. Hierbij tekenen we aan dat binnen de categorie 'anderszins uitkeringsgerechtigden' alleen de WAO-ers een significant grotere kans blijken te hebben gehad om op de extreem-rechtse partijen te stemmen.

Met betrekking tot de mensen die voorheen, i.c. bij de voorgaande verkiezing niet hadden gestemd, blijkt dat die steeds, ongeacht de onderscheiden periodes, een grotere kans hebben gehad om extreem-rechts te stemmen. Op grond van deze bevinding is *hypothese 19* vooralsnog niet verworpen.

Ten aanzien van de sociale categorieën binnen de bevolking die meer dan anderen aan sociale desintegratie blootstaan, merken we op dat mensen die in grote steden wonen (i.c. met meer dan 100.000 inwoners) alsook mensen die in het westen van het land wonen (i.c. in de provincies Utrecht, Noord-Holland en Zuid-Holland) inderdaad steeds, ongeacht de omstandigheden binnen de onderscheiden periodes, een grotere kans hebben om op extreem-rechtse partijen te stemmen. Op grond daarvan zouden we *hypothesen 20 en 21* vooralsnog niet hoeven te verwerpen. Deze bevindingen gelden evenwel ook, en wel voor vrijwel alle periodes, voor mensen die in Noord-Brabant wonen. Voor de laatste periode, die van de tweede electorale golf, geldt dat mensen die in Limburg en Zeeland wonen een significant grotere kans hebben (gekregen) om op extreem-rechtse partijen te stemmen. Het is evenwel de vraag of deze bevindingen kunnen worden verklaard vanuit de sociale-desintegratietheorie. Het ligt veeleer voor de hand om deze electorale verschuivingen te bezien in het licht van politieke teleurstelling. In het begin van de jaren negentig heeft de CD vooral kiezers gewonnen in districten waar de coalitie partijen CDA en PvdA kiezers hebben verloren.

Internationale vergelijkingen

Ook in de ons omringende landen is sprake van extreem-rechtse golven. De meest in het oog springende golven hebben we kunnen constateren in Vlaanderen. Aldaar is het Vlaams Blok erin geslaagd om in een betrekkelijk korte periode uit te groeien tot een partij van betekenis. In 1988 behaalde de partij, vrijwel uit het niets, zo'n 5 procent van de stemmen. In 1991 was dit percentage opgelopen tot 6,5 procent landelijk, maar in het Vlaamse electoraat behaalde de partij ruim 10 procent van de stemmen. Hierbij kan worden aangetekend dat de partij erin slaagde om binnen bepaalde gemeentes een vooraanstaande rol in te nemen: in Antwerpen werd de partij in 1994, met ruim 25 procent van de stemmen, de grootste partij in de gemeenteraad. Bij de recente verkiezingen behaalde de partij landelijk 7,8 procent aan stemmen. In Frankrijk is het extreem-rechtse Front National nog succesvoller geweest dan het Vlaams Blok in Vlaanderen. Het Front National werd in 1972 opgericht door Le Pen, maar boekte pas in 1984 haar eerste electorale winsten bij de Europese verkiezingen, toen de partij 11 procent van de stemmen behaalde. Dat resultaat werd nog verbeterd in 1988 toen Le Pen deelnam aan de presidentsverkiezingen en ruim 14 procent van de stemmen behaalde. Sindsdien behaalt de partij vrijwel steeds een dergelijk percentage bij verkiezingen. Ook bij de meest recente presidentsverkiezingen trok Le Pen in de eerste ronde weer zo'n 15 procent van het electoraat. In Duitsland heeft het electorale proces vooralsnog een andere wending genomen. De Republikaner werden in 1983 opgericht en boekten in 1989 hun electorale doorbraak, toen zij 7,5 procent van de stemmen trokken. Deze uitslag werd geëvenaard bij de Europese verkiezingen van dat jaar, toen zij bijna 9 procent van de stemmen trokken.

Maar bij de landelijke verkiezingen van 1990 zakte de partij weer terug naar 2,1 procent. Desalniettemin heeft deze partij in bepaalde deelstaten een betrekkelijk groot electoraat. Sinds 1992 lijkt de partij ook landelijk te groeien (Falter, 1994). Maar aangezien de partij de kiesdrempel van 5 procent nog niet heeft kunnen overschrijden, is de partij nog niet vertegenwoordigd in het nationale parlement.

Wanneer we het electoraat van de extreem-rechtse partijen in de ons omringende landen gaan vergelijken met het electoraat in Nederland, springen vooral de grote overeenkomsten tussen de landen in het oog. Met betrekking tot de mensen die een lage opleiding hebben genoten (hypothese 11), blijkt dat deze categorie ook in België, Frankrijk en het voormalige West-Duitsland een grotere kans heeft om op extreem-rechtse partijen te stemmen. Met betrekking tot de mensen die een laag inkomen hebben (hypothese 12), geldt ook in België en het voormalige West-Duitsland dat zij een grotere kans hebben om op extreem-rechts te stemmen. In Frankrijk kon deze relatie niet worden aangetoond. In Nederland moesten we hypothese 13, inzake de mensen die in het bedrijfsleven werken, verwerpen. In de ons omringende landen is deze globale hypothese voorsnog niet getoetst. Hypothese 14, inzake de mensen die zelfstandig werkzaam zijn, is ook in het buitenland getoetst. In tegenstelling tot Nederland, kan deze hypothese in West-Duitsland en Frankrijk voorsnog niet worden verworpen. Voor België geldt, evenals voor Nederland, dat (kleine) zelfstandigen geen grotere kans hebben om op extreem-rechts te stemmen. Ten aanzien van hypothese 15 inzake jongeren geldt dat deze categorie ook in België een grotere kans heeft om op extreem-rechts te stemmen. Maar voor Duitsland en Frankrijk kan dit niet worden aangetoond. Met betrekking tot de categorie onkerkelijken (hypothese 16) kan worden aangetoond dat deze categorie, evenals in Nederland, ook in de ons omringende landen een grotere kans heeft om op extreem-rechts te stemmen. Ten aanzien van de overige hypothesen geldt dat deze niet aan een systematische toetsing zijn onderworpen in de ons omringende landen. Hierover kunnen we dus helaas geen uitspraken doen.

Conclusies inzake extreem-rechtse reacties

We constateren dat de extreem-rechtse partijen in Nederland er tot nog toe tweemaal in zijn geslaagd electorale golven te bewerkstelligen. Gelet op het feit dat het in beide gevallen om betrekkelijk marginale percentages van het electoraat ging, i.c. tussen 1 en 2,5 procent, is het wellicht meer opportuun te spreken van golfjes. Beide golfjes zijn opgetreden in een periode van economische stagnatie, namelijk in het begin van de jaren tachtig en het begin van de jaren negentig. Dit is in overeenstemming met de theorieën over de opkomst van (neo-)fascistische partijen. In de tussenliggende periode hebben deze extreem-rechtse partijen een marginaal bestaan geleid. Dat kan mogelijk gedeeltelijk worden verklaard uit de economische omstandigheden. Het ligt evenzeer voor de hand om de marginaliteit van deze partijen in deze tussenliggende periode te verklaren uit de interne conflicten die deze partijen in die episode hebben verscheurd.

Op grond van de genoemde theorieën hebben we gespeurd naar sociale categorieën kiezers die een grotere kans hebben om op dergelijke partijen te stemmen. Het blijkt met name om sociale categorieën te gaan waarvan we veronderstellen dat zij zich economisch bedreigd voelen en/of zich gemarginaliseerd voelen, zoals mensen met een betrekkelijk lage opleiding, een betrekkelijk laag inkomen, werklozen, WAO-ers, jongeren, onkerkelijken, mensen in de grote steden en mensen in de westelijke provincies van het land. Voor al deze categorieën geldt evenwel dat zij in elk van de onderscheiden periodes een grotere kans hadden om op extreem-rechtse partijen te stemmen: dus ongeacht de omstandigheden of er nu wel of niet sprake was van sociaal-economische stagnatie. Daaruit zouden we willen afleiden dat

het electoraat van extreem-rechtse partijen betrekkelijk stabiel is qua samenstelling, hetgeen in Vlaanderen ook reeds is aangetoond (Swyngedouw et al., 1992).

9.5 Samenvatting en toekomstverwachtingen

In deze bijdrage zijn we uitgegaan van de verwachtingen van het Sociaal en Cultureel Planbureau met betrekking tot de interetnische verhoudingen tussen enerzijds autochtone Nederlanders en anderzijds allochtone nieuwkomers. Die verwachtingen zijn vrij pessimistisch van aard (SCR94: 47-48). Het SCP meent dat er vooralsnog weinig reden is om te veronderstellen dat de allochtone nieuwkomers zullen integreren met de autochtone Nederlanders. Bij ongewijzigd beleid zal er een ruimtelijke segregatie blijven bestaan die mogelijk groter zal worden. Deze scheidslijn zal ook een sociale segregatie in stand houden die gepaard zal gaan met negatieve onderlinge identificatie van bevolkingsgroepen. De globale voorspellingen zijn dat er zowel aan de zijde van de allochtone nieuwkomers als aan de zijde van de autochtone Nederlanders sprake zal blijven van weerstand tegen assimilatie- en integratieprocessen.

Bij de toetsing van deze globale voorspellingen hebben we in deze bijdrage alleen naar de reacties van autochtone Nederlanders op de allochtone nieuwkomers gekeken over de afgelopen periode van 1980 tot en met 1993. Het idee hierbij is dat inzichten in recente ontwikkelingen wellicht een empirische basis kunnen geven aan gefundeerde toekomstverwachtingen.

We hebben op de eerste plaats (vraag 1) onderzocht of en in hoeverre er onder de autochtone Nederlanders sprake is geweest van ontwikkelingen in de verbreiding van ethnocentrische denkbeelden. Die ethnocentrische reacties tegenover allochtone nieuwkomers hebben we op twee aspecten onderzocht. Ten eerste hebben we bekeken of en in hoeverre er onder autochtone Nederlanders veranderingen te constateren zijn in de mate waarin men de intentie uitspreekt om zogenoemde etnische minderheden te discrimineren op de arbeids-, en huisvestingsmarkt. Dit aspect hebben we *etnische discriminatie* genoemd. Ten tweede hebben we bekeken of en in hoeverre er onder autochtone Nederlanders veranderingen te constateren zijn in de mate waarin men de intentie uitspreekt om in de alledaagse sociale omgang (in de buurt, op het werk, in de klas van de kinderen) de zogenoemde etnische minderheden op afstand te houden. Dit aspect hebben we *etnische distantie* genoemd. Daarnaast hebben we bekeken of en in hoeverre er onder autochtone Nederlanders veranderingen te constateren zijn in de mate waarin men de intentie uitspreekt om op extreem-rechtse partijen te stemmen. Ten aanzien van deze partijen wordt vrij algemeen verondersteld dat die hun politieke aantrekkingskracht te danken hebben aan hun negatieve standpunten ten aanzien van etnische minderheden. Dit aspect hebben we aangeduid met de term: *extreem-rechtse reacties.*

Ten aanzien van *etnische discriminatie* hebben we vastgesteld dat er in de afgelopen periode tamelijk forse trendmatige fluctuaties hebben plaatsgevonden op macro-niveau. In 1980 gaf bijna de helft van de Nederlanders (namelijk ruim 48%) toe bereid te zijn tot enige vorm van etnische discriminatie. Daarna zakte dat percentage in 1985 terug tot ruim 30 procent. Sindsdien is er sprake van een gestage opmars van het relatieve aantal Nederlanders dat de intentie uitspreekt om etnische minderheden te discrimineren in bepaalde situaties op de arbeids- en huisvestingsmarkt. In 1989 bedroeg dat percentage ruim 31; in 1991 bijna 35 procent; in 1992 ruim 40 procent en dat geldt ook voor 1993 toen eveneens ruim 40 procent zulks toegaf.

Com
Ten aanzien van *etnische distantie* hebben we vastgesteld dat er slechts geringe trendmatige fluctuaties hebben plaatsgevonden in de periode 1980 tot en met 1992. Het percentage Nederlanders dat etnische minderheden in het alledaagse sociale verkeer op afstand wenst te houden, heeft gedurende de genoemde periode steeds rond de 25 procent geschommeld. Voorzover er sprake is geweest van fluctuaties, kan men opmerken dat deze min of meer parallel lopen aan de trends in etnische discriminatie. In 1980 was er sprake van betrekkelijk veel etnische distantie, gevolgd door een afname in 1985, die vanaf 1989 weer werd gevolgd door een gestage opmars van het percentage Nederlanders dat etnische minderheden op afstand wenst te houden. Deze opmars heeft zich doorgezet tot en met het jaar van de laatste nationale meting in 1992.

Ten aanzien van *extreem-rechtse reacties* hebben we vastgesteld dat deze betrekkelijk marginaal zijn geweest in de periode van 1982 tot en met 1994: fluctuërend tussen de 0 en 2,5 procent. In de periode tussen 1982 en 1984 sprak 1,3 procent van het electoraat de intentie uit om op deze partijen te stemmen, gevolgd door een neergang in 1985 toen 1 procent die intentie uitsprak. In de tweede helft van de jaren tachtig zakte dit percentage zelfs tot 0,4 procent. Maar sinds het begin van de jaren negentig zijn deze partijen weer met een opmars bezig. Toen sprak gemiddeld 1,9 procent van het electoraat de intentie uit om op deze partijen te stemmen. Deze opmars heeft geleid tot een electorale winst van 2,5 procent bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994.

We hebben deze trendmatige fluctuaties in verband gebracht met economische en demografische macro-ontwikkelingen, i.c. met de ontwikkelingen in de werkloosheid alsook met ontwikkelingen in de immigratie van betrekkelijk grote categorieën nieuwkomers. Daaruit is gebleken dat de weerstand tegen etnische minderheden niet zozeer fluctueert met de ontwikkelingen in de werkloosheid, maar daarentegen globaal verband lijkt te houden met de ontwikkelingen in de immigratie. Juist ten tijde van zulke immigratiegolven troffen we onder de autochtone Nederlanders betrekkelijk veel weerstand aan tegen etnische minderheden. Etnocentrische reacties zijn toegenomen ten tijde van de immigratiegolf in 1980, toen met name Surinamers alsook vrouwen en kinderen van Turkse en Marokkaanse mannen naar Nederland kwamen; alsook ten tijde van de immigratiegolven die vanaf het einde van de jaren tachtig en het begin van de jaren negentig op gang zijn gekomen toen met name asielzoekers naar Nederland kwamen. Het is opmerkelijk, voorzover men het zinvol acht om deze marginale fluctuaties in verband te brengen met economische en demografische macro-ontwikkelingen, om te constateren dat electorale successen van extreem-rechts juist na immigratiegolven en ten tijde van werkloosheid hebben plaatsgevonden. Daarnaast geldt dat de zogenaamde tweede electorale golf van extreem-rechts is ontstaan ten tijde van groeiende werkloosheid in combinatie met groeiende immigratie van asielzoekers.

We hebben deze trendmatige fluctuaties in etnocentrische reacties ook vergeleken met de ontwikkelingen in het buitenland. Hieruit bleek dat de ontwikkelingen in de Verenigde Staten juist een andere wending hebben genomen: daar bleek juist sprake te zijn van een afname van het percentage mensen dat de intentie uitsprak om etnische minderheden te discrimineren. Ook in een land dat om een aantal redenen mogelijkserwijs relevanter is voor de ontwikkelingen in Nederland, namelijk Duitsland, bleek dat de weerstand tegen etnische minderheden in de loop van de jaren tachtig was afgenomen. Deze trend leek zich te hebben doorgezet in het begin van de jaren negentig. Deze vergelijking met andere landen roept natuurlijk weer vragen op die betrekking hebben op de economische respectievelijk demografische macro-ontwikkelingen die mogelijkserwijs verband houden met de verbrei-

ding van de weerstand tegen etnische minderheden in die landen. Die vragen kunnen we evenwel in het kader van deze studie niet aan de orde stellen. Hiervoor is nader landenvergelijkend onderzoek nodig.

In tegenstelling tot de ontwikkelingen in etnocentrische reacties, lijken de extreem-rechtse reacties in de ons omringende landen heftiger te zijn dan in Nederland. De extreem-rechtse partijen hebben in de ons omringende landen een verhoudingsgewijs groter electoraat dan in Nederland. Daarenboven bestaat de indruk dat deze extreem-rechtse partijen op een beter georganiseerd en hechter kader kunnen steunen dan in Nederland. Dit vormt wellicht een deel van de verklaring waarom in de ons omringende landen ook meer incidenten worden geregistreerd die zijn gericht tegen asielzoekers of tegen reeds langere tijd in het land verblijvende etnische minderheden.

Deze longitudinale ontwikkelingen in andere landen geven reliëf aan de ontwikkelingen die we in Nederland hebben vastgesteld. De geconstateerde ontwikkelingen laten tot nog toe twee maal een piek in etnocentrische reacties zien: in het begin van de jaren tachtig alsook in het begin jaren negentig, in beide gevallen ten tijde van immigratiegolven. In Nederland is in ieder geval, in tegenstelling tot andere landen, geen sprake van een geleidelijke afname van etnocentrische reacties. Hieruit zou men kunnen afleiden dat het wijdverbreide idee van het tolerante en gastvrije Nederland op de helling kan, om plaats te maken voor het, empirisch gefundeerde, idee van het minder tolerante en minder gastvrije Nederland, met name ten tijde van immigratiegolven. Tegelijkertijd constateren we een zekere paradox. In Nederland hebben deze pieken in etnocentrische reacties vooralsnog niet bijgedragen aan een electorale groei van extreem-rechtse politieke partijen, zeker niet in de mate zoals dat in de ons omringende landen is gebeurd.

Daarna zijn we (vraag 2) op zoek gegaan naar de sociaal-economische categorieën waarbinnen onder bepaalde omstandigheden wijder verbreidere etnocentrische reacties op zijn getreden. Allereerst hebben we geconstateerd dat het niet zo is dat in de loop van de onderzochte periode etnocentrische reacties in nagenoeg gelijke mate wijder verbreid zijn geraakt binnen relevant geachte sociaal-economische categorieën. Integendeel: er kunnen bepaalde categorieën worden aangewezen waarbinnen de etnocentrische reacties, met name ten tijde van immigratiegolven, wijder en sneller verbreid zijn geraakt dan in het algemeen in de onderzoekspopulatie het geval is geweest. De vraag welke categorieën in het bijzonder kunnen worden aangewezen, is ten dele te beantwoorden door het relatieve belang van de predictoren van de mate van etnocentrische reacties tegenover etnische minderheden vast te stellen. Uit deze analyses is naar voren gekomen dat het niveau van de hoogst voltooide opleiding in deze het grootste gewicht in de schaal legt. Bovendien is gebleken dat het belang daarvan door de tijd heen toeneemt. Het belang van deze variabele blijkt veel groter te zijn dan het belang van andere variabelen. Daarnaast is gebleken dat het geboortecohort waartoe men behoort en de positie die men inneemt in de samenleving (al dan niet werkend alsook de sector waarbinnen men werkt) van belang is. Het belang van deze variabelen door de tijd heen is betrekkelijk constant. Deze variabelen worden in belang gevolgd door het inkomen dat men heeft. Volledigheidshalve vermelden we dat sekse en de frequentie waarmee men de kerk bezoekt in deze van ondergeschikt belang blijken te zijn.

Gelet op de bevinding dat de variabele 'hoogst voltooide opleiding' in dit verband van zo'n groot en bovendien van toenemend belang blijkt te zijn, zullen we ons in deze samenvatting beperken tot de belangrijkste bevindingen in deze. Op grond van deze bevindingen is duidelijk aan het licht gekomen dat er met betrekking tot etnocentrische reacties betrekkelijk grote ver-

schillen zijn tussen de mensen die verschillende opleidingsniveaus hebben voltooid alsook dat die verschillen door de tijd heen gezien iets groter zijn geworden. Daarom beschouwen we de opleiding als het belangrijkste segmentatiecriterium.

Meer specifiek hebben we kunnen aantonen dat er sprake is van een zekere tweedeling. Onder de mensen die lo/lbo hebben voltooid, treffen we op elk tijdstip verhoudingsgewijs het meeste mensen aan die etnocentrische reacties vertonen. Onder deze mensen zijn de etnocentrische reacties bovendien longitudinaal wijder verbreid geraakt dan onder de onderzoekspopulatie als geheel. Onder de mensen die mavo/mbo hebben voltooid, treffen we iets minder mensen aan die zulke reacties vertonen dan onder de mensen die lo/lbo hebben voltooid. Maar we merken op dat onder de mensen die mavo/mbo hebben voltooid, de etnocentrische reacties in de afgelopen periode ook wijder verbreid zijn geraakt. Onder mensen die havo/vwo hebben voltooid, treffen we verhoudingsgewijs weinig mensen aan die etnocentrische reacties vertonen. Maar het is zeker niet zo dat deze categorieën geheel vrij te pleiten zijn van dergelijke opvattingen. Onder deze categorieën is de aanwezigheid van etnocentrische reacties betrekkelijk constant door de tijd heen. Daarentegen hebben we geconstateerd dat etnocentrische reacties onder de hoogst opgeleiden longitudinaal zijn afgenomen.

Daarnaast hebben we in zekere zin een omslag kunnen aantonen die betrekking heeft op de cohorten. Uit onze bevindingen is naar voren gekomen dat onder de oudste cohorten, de mensen die zijn geboren voor 1925, de etnocentrische reacties het meest wijdverbreid zijn. Onder de cohorten die nadien zijn geboren, troffen we verhoudingsgewijs minder wijdverbreide etnocentrische reacties aan. Maar hierin heeft recentelijk een omslag plaatsgevonden, omdat er met name onder het jongste cohort, onder mensen die zijn geboren na 1966, sprake is van een trend naar toenemende etnische discriminatie.

Een soortgelijk beeld treffen we aan wanneer we de vraag naar het electoraat van extreem-rechtse partijen beantwoorden. Ook dan stellen we vast dat de mensen met een lage opleiding in de periode 1982–1994 steeds een grotere kans hebben gehad om op deze partij te stemmen, evenals de mensen met een laag inkomen. Daarnaast treffen we allerlei mensen aan in dit electoraat die, al dan niet vrijwillig, minder hecht geïntegreerd zijn binnen sociale netwerken van gezin, werk en kerk. Wederom merken we op dat de jongste leeftijdsgroep steeds een grotere kans heeft gehad om een extreem-rechtse voorkeur uit te spreken.

Deze bevindingen te zamen beschouwen we als een wetenschappelijke basis op grond waarvan we tot beredeneerde verwachtingen kunnen komen ten aanzien van toekomstige interetnische verhoudingen (vraag 3).

Ongeacht het uitgangspunt dat men kiest met betrekking tot de toekomstige economische en demografische ontwikkelingen, is het volgens het SCP zo dat Nederland aan de vooravond staat van nieuwe immigratiegolven: naar schatting zal de bevolking van Nederland in 2010 voor 15 procent uit allochtonen bestaan. Uit onze bevindingen komt naar voren dat dergelijke immigratiegolven in het recente verleden juist gepaard zijn gegaan met een toename van etnocentrische reacties. Hieruit volgt dus de globale verwachting dat autochtone Nederlanders in de nabije toekomst in toenemende mate etnocentrisch zullen reageren op de komst en aanwezigheid van allochtone nieuwkomers. Deze globale voorspelling komt overeen met de verwachtingen van het SCP. In het onderstaande zullen we trachten om tot specifiekere verwachtingen te komen.

Tot nog toe zijn de fluctuaties in belangrijke en toenemende mate te verklaren geweest uit het wijder verbreid raken van etnocentrische reacties binnen bepaalde categorieën, met name bij mensen die lo/lbo hebben voltooid en sinds het begin van de jaren negentig ook bij mensen die mavo/mbo hebben voltooid. Daarnaast vermelden we dat er ook onder het cohort dat is geboren na 1966 een trend naar een toename van etnische discriminatie bestaat. Er zijn twee soorten interpretaties voor deze bevindingen.

De eerste heeft betrekking op de educatieve aspecten van onderwijs als zodanig. Volgens deze interpretatie is het zo dat naarmate mensen meer onderwijs genieten, ze des te meer kennis vergaren over de waarden en normen, gewoontes en gedragingen van andere groepen in de samenleving. Als gevolg hiervan zouden zij minder weerstand vertonen tegenover andere etnische groepen. Daarenboven zouden mensen naarmate zij meer onderwijs genieten, meer vertrouwd worden met conventionele normen en dus ook met normen die betrekking hebben op tolerantie tegenover andere groepen in de samenleving. Deze visie lijkt een interpretatie te kunnen bieden voor de bevinding dat we onder mensen die lo/lbo hebben voltooid op zo'n grote schaal etnocentrische reacties vaststellen, maar zij lijkt minder hout te snijden voor de mensen die mavo/mbo hebben voltooid, alsook voor de mensen die behoren tot het jongste cohort.

De tweede interpretatie, ontleend aan de theoretische traditie van inter-ethnische conflicten, luidt dat deze lager opgeleide autochtone Nederlanders de allochtone nieuwkomers beschouwen als mensen met gelijksoortige kwalificaties en hen dientengevolge beschouwen als concurrenten op de arbeids- en huisvestingsmarkt waar zij ten dele op dezelfde segmenten zijn aangewezen. Recentelijk, vanaf het begin van de jaren negentig, zijn ook de mensen die mavo/mbo hebben voltooid, allochtone nieuwkomers meer en meer als concurrenten gaan beschouwen, mogelijk omdat er langzaam maar zeker ook allochtone nieuwkomers komen op die segmenten van de arbeidsmarkt die aanspraak maken op arbeidsplaatsen waarvoor een mavo-/mbo-opleiding vereist is. Een soortgelijke interpretatie zou kunnen gelden voor de bevinding dat we onder het jongste cohort steeds meer mensen hebben aangetroffen die geneigd zijn tot etnische discriminatie. De mate waarin etnocentrische reacties in de toekomst zullen toenemen, is dan ook afhankelijk van zowel de ontwikkelingen in de verdeling van autochtone Nederlanders over de verschillende onderwijsniveaus alsook van de verdeling van allochtone nieuwkomers over de verschillende opleidingsniveaus.

Welnu, de SCP-prognoses over de verschillende opleidingsniveaus in de totale populatie geven aan dat er tot 2010 een toename zal plaatsvinden van het percentage laag opgeleide mensen, i.c. mensen die alleen de basisopleiding hebben gevolgd (SCR94: 350). De CPB-prognoses (CPB, 1994: 30) daarentegen laten zien dat het percentage laag opgeleiden, i.c. mensen die maximaal lbo of mavo hebben voltooid, in de beroepsbevolking tot 2015 zal dalen, terwijl het percentage middelbaar opgeleide mensen, i.c. mensen die havo/vwo of mbo hebben voltooid, geleidelijk zal stijgen. Tot slot vermelden we de prognoses van Ganzeboom¹¹ dat het percentage lager opgeleiden zal dalen, terwijl het percentage van mensen met lbo en mavo betrekkelijk constant zal blijven.

Uitgaande van de bevinding dat met name onder mensen die lo/lbo of mavo/mbo hebben voltooid recentelijk etnocentrische reacties wijder verbreid zijn geraakt, leiden deze prognoses tot de voorspelling dat de kans op toenemende etnocentrische reacties groter wordt. De kans hierop wordt groter naarmate de instroom van (geschoolde) allochtone nieuwkomers aanhoudt

¹¹] Hoofdstuk 2, deze bundel.

dan wel groter wordt. En de kans op een toename van ethnocentrische reacties wordt wellicht ook groter in de mate dat het overheidsbeleid, om allochtonen naar hogere vormen van onderwijs te laten doorstromen, effectief zal blijken te zijn: dan ontstaat ook onder autochtone Nederlanders die hogere vormen van onderwijs hebben voltooid een grotere kans op toenemende ethnocentrische reacties. Daaruit kunnen zich latente en manifeste conflicten tussen enerzijds autochtone Nederlanders en anderzijds allochtone nieuwkomers ontwikkelen.

Aldus ontstaat mogelijkwerwijs een beleidsparadox. Het overheidsbeleid is enerzijds gericht op de verbetering van de sociaal-economische positie van etnische minderheden en anderzijds op het voorkomen en bestrijden van discriminatie van etnische minderheden door (specifieke categorieën) autochtone Nederlanders. In de mate dat het overheidsbeleid ter verbetering van de sociaal-economische positie van etnische minderheden effectief zal blijken te zijn, zal dit na verloop van tijd leiden tot een toename van ethnocentrische reacties van de zijde van specifieke categorieën autochtone Nederlanders die zich juist daardoor in toenemende mate beconcurrereerd voelen.

Indien men een harmonieuze ontwikkeling van de verhouding tussen autochtone Nederlanders en allochtone nieuwkomers beoogt, zal men voor deze paradox een oplossing moeten zoeken. Het ligt niet in de rede om het beleid ten gunste van de verbetering van de sociaal-economische positie van etnische minderheden op te geven. Het ligt evenmin in de rede om het beleid gericht op de bestrijding van vooroordelen en discriminatie op te geven. Vooralsnog lijkt het opportuun om het beleid gericht op het voorkomen en bestrijden van vooroordelen en discriminatie te intensiveren teneinde het, meer dan tot nog toe het geval is geweest (Algemene Rekenkamer, 1991), effectiever te maken; anders gaat het beleid gericht op het verbeteren van de sociaal-economische positie van minderheden mogelijkwerwijs schipbreuk leiden. Er zou dan een situatie kunnen ontstaan waarin allochtone nieuwkomers er in eerste instantie in slagen om onderwijstrajecten succesvol te doorlopen, maar er in tweede instantie niet in slagen om een plaats op de arbeidsmarkt te verwerven, hetzij omdat werkgevers geneigd zouden zijn de voorkeur te geven aan autochtone Nederlanders uit vrees voor interetnische conflicten op de werkvloer, hetzij omdat autochtone Nederlanders zich verzetten tegen allochtone nieuwkomers. Er zou dan ook een situatie kunnen ontstaan waarin allochtone nieuwkomers er in eerste instantie in slagen om inburgeringstrajecten succesvol te doorlopen, maar er in tweede instantie achter komen dat buurtgenoten zich verzetten tegen hun komst.

Meer in het algemeen is het aanbevelenswaardig om beleidsinspanningen gericht op interetnische integratie niet te beperken tot de allochtone nieuwkomers. Ook de autochtone Nederlanders zullen bereid moeten zijn tot interetnische integratie, teneinde de beleidsdoelstelling inzake het scheppen van voorwaarden voor minderheidsgroeperingen om hun emancipatie en participatie in de Nederlandse samenleving te bevorderen, te realiseren. Gelet op de gepresenteerde bevindingen en de daarop gebaseerde toekomstverwachtingen is er reden om vooralsnog een beleid te ontwikkelen waarin de tolerantie van de autochtone Nederlanders tegenover allochtone nieuwkomers *niet* als een vanzelfsprekende omstandigheid wordt beschouwd.

Literatuur

Adorno, Th., E. Frenkel-Brunswik, D. Levinson en R. Nevitt Sanford (1950/1982). *The Authoritarian Personality*. New York/London: Norton and Company.

- Algemene Rekenkamer (1991). *Voorlichtingscampagnes van het Rijk*. Den Haag: SDU.
- Arendt, H. (1951). *The origins of totalitarianism*. London: Brace and Harcourt.
- Baars, J. en P. Scheepers (1993). 'Theoretical and methodological foundations of The Authoritarian Personality'. *Journal for the History of the Behavioral Sciences* 29.4, 345–353.
- Bendix, R. (1952). 'Social stratification and political power'. *American Political Science Review* 46.3, 357–375.
- Beyme, K. von (1988). 'Right-wing extremism in post-war Europe'. *West European Politics* 11.2, 1–18.
- Billiet, J., A. Carton en R. Huys (1990). *Onbekend of onbemind, een sociologisch onderzoek naar de houding van de Belgen tegenover migranten*. Leuven: Sociologisch Onderzoeksinstituut.
- Billiet, J., M. Swyngedouw en A. Carton (1992). *Stemmen voor Vlaams Blok of Rossem, de kiezer zelf aan het woord*. Leuven: Interuniversitair Steunpunt Politiek Opinie-onderzoek.
- Billiet, J., R. Eisinga en P. Scheepers (1992). 'Etnocentrisme in de Lage Landen, opinies over 'eigen' en 'ander' volk in Nederland en Vlaanderen'. *Sociologische Gids* 38 (5/6), 300–323.
- Billiet, J. en H. de Witte (1995). 'Attitudinal dispositions to vote right wing: the case of 'Vlaams Blok''. *European Journal for Political Research* (in press).
- Billig, M. (1978). *Fascists, a social psychological view of the National Front*. London: Harcourt Brace Jovanovich Limited.
- Billig, M. en D. Cramer (1990). 'Authoritarianism and demographic variables as predictors of racial attitudes in Britain'. *New Community* 16, 199–211.
- Blalock, H.M. (1967). *Toward a theory of minority group relations*. New York: John Wiley and Sons.
- Bogardus, E.S. (1925). 'Measuring social distance'. *Journal of Applied Sociology* 9, 299–308.
- Bogardus, E.S. (1968). 'Comparing racial distance in Ethiopia, South Africa and the United States'. *Sociology and Social Research* 52, 149–156.
- Bonacich, E. en J. Modell (1980). *The economic basis of ethnic solidarity*. Berkeley: University of California Press.
- Burnham, W.D. (1972). 'Political immunization and political professionalism, The United States and Weimar Germany'. *Journal of Interdisciplinary History* 3, 1–30.
- Carton, A., M. Swyngedouw, J. Billiet en R. Beerten (1993). *Source book of the voters study in connection with the 1991 general election*. Leuven: Departement Sociologie/Sociologisch Onderzoeksinstituut K.U. Leuven/Interuniversitair Steunpunt Politieke Opinieonderzoek.

- Case, C., A. Greeley en S. Fuchs (1989). 'Social determinants of racial prejudice'. *Sociological Perspectives* 32.4, 469–483.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1994). *Vijfennegentig jaren statistiek in tijdreeksen 1899–1994*. Den Haag: SDU/uitgeverij.
- Centraal Planbureau (1994). *Drievoud verzekerd*. Den Haag: werkdocument.
- Childers, Th. (1983). *The Nazi voter, the social foundations of fascism in Germany, 1919–1933*. Chapel Hill/London: The University of North Carolina Press.
- Coser, L. (1956). *The functions of social conflict*. Glencoe, Ill.: Free Press.
- Cummings, S. (1980). 'White ethnic racial prejudice and labor market segmentation'. *American Journal of Sociology* 85, 938–950
- Dekker, P. en P. Ester (1993). *Social and political attitudes in Dutch Society*. Rijswijk: Social and Cultural Planning Office.
- De Witte, H., J. Billiet en P. Scheepers (1994). 'Hoe zwart is Vlaanderen, uiterst rechtse denkbeelden in Vlaanderen, een exploratieve studie'. *Res Publica* 1, 85–102.
- Donselaar, J. van en C. van Praag (1983). *Stemmen op de Centruumpartij, de opkomst van anti-vreemdelingen partijen in Nederland*. Leiden: Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen.
- Donselaar, J. van (1991). *Fout na de oorlog, fascistische en racistische organisaties in Nederland 1950–1990*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Eisinga, R. en P. Scheepers (1989). *Etnocentrisme in Nederland, theoretisch en empirische modellen*. Nijmegen: I.T.S.
- Eisinga, R. en A. Felling (1992). *Confessional and electoral alignments in the Netherlands 1962–1992*. Amsterdam: Steinmetz Archive.
- Elbers, F. en M. Fennema (1993). *Racistische partijen in West-Europa*. Leiden: Stichting Burgerschapskunde/Nederlands Centrum voor Politieke Vorming.
- Falter, J.W. (1981). 'Radicalization of the middle class or mobilization of the unpolitical? The theories of Seymour M. Lipset and Reinhard Bendix on the electoral support of the NSDAP in the light of recent research'. *Social Science Information, Theory and Methods* 20 (2), 389–430.
- Falter, J.W. en S. Schumann (1988). 'Affinity towards right-wing extremism in Western Europe'. *West European Politics* 11 (2), 96–118.
- Falter, J.W. (1991). *Hitlers waehler*. Muenchen: Verlag C.H. Beck.
- Felling, A., J. Peters en P. Scheepers (1986). *Theoretische modellen ter verklaring van etnocentrisme*. Nijmegen: I.T.S.
- Firebaugh, G. en K. Davis (1988). 'Trends in antiblack prejudice 1972–1984: region and cohort effects'. *American Journal of Sociology* 94.2, 251–272.

- Gabennesch, H. (1972). 'Authoritarianism as world view'. *American Journal of Sociology* 77.3, 857–875.
- Gysels, H. (1992). *Het Vlaams Blok*. Leuven: Uitgeverij Kritak.
- Gordon, M. (1964). *Assimilation in American Life*. New York: Oxford University Press.
- Gordon, M. (1978). *Human Nature, Class and Ethnicity*. New York: Oxford University Press.
- Gordon, M. (1981). *Models of Pluralism: the New American Dilemma*. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 178–188.
- Gordon, M. (1994). 'Models of Pluralism: the New American Dilemma'. In: Pincus, F.L. en H.J. Ehrlich. *Race and Ethnic Conflict*. Boulder: Westview Press.
- Holsteyn, J. van (1990). 'En wij dan? De kiezers van de Centrumdemocraten'. *Socialisme en Democratie* 47, 158–161.
- Holsteyn, J. van (1994). *De woord is aan de kiezer, een beschouwing over verkiezingen en stemgedrag aan de hand van open vragen*. Leiden: dissertatie.
- Hond, M. de (1983). *De opkomst van de Centrum Partij, een onderzoek onder de aanhang van de Centrum Partij in het najaar van 1983*. Amsterdam: Interview.
- Husbands, Ch. (1984). 'When the bubble burst: transient and persistent National Front supporters 1974–1979'. *British Journal of Political Science* 14.2, 249–260.
- Husbands, Ch. (1991). 'The support for the Front National, analyses and findings'. *Ethnic and Racial Studies* 14.3, 382–416.
- Ignazi, P. (1992). 'The silent counter revolution'. *European Journal of Political Research* 22.3, 3–34.
- Kater, M. (1983). *The Nazi Party, a social profile of members and leaders 1919–1945*. Cambridge/Massachusetts: Harvard University Press.
- Kinder, D. en D. Sears (1981). 'Symbolic racism or threats to the good life'. *Journal of Personality and Social Psychology* 40, 414–430.
- Klär, K.H., M. Ristau, B. Schoppe en M. Stadelmaier (1989a). *Die Wähler der extremen Rechten I: Weder verharmlosen noch dämonisieren*. Bonn: Demokratische Gemeinde – Vorwärts Verlag.
- Klär, K.H., M. Ristau, B. Schoppe en M. Stadelmaier (1989b). *Die Wähler der extremen Rechten II: Die neue Rechte, die Männerparteien*. Bonn: Demokratische Gemeinde – Vorwärts Verlag.
- Klär, K.H., M. Ristau, B. Schoppe en M. Stadelmaier (1989c). *Die Wähler der extremen Rechten III: Sozialstruktur und Einstellungen von Wählern rechtsextremer Parteien*. Bonn: Demokratische Gemeinde – Vorwärts Verlag.
- Kleinpenning, G. (1993). *Structure and content of racist beliefs*. Utrecht: ISOR.

- Kornhauser, W. (1960). *The politics of mass society*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Kuehnel, S., W. Jagodzinsky en M. Terwey (1989). 'Teilnehmen oder Boykottieren, ein Anwendungsbeispiel der binaeren logistischen Regression mit SPSSx'. *ZA-Information* 25, 44–75.
- Lammers, J. en B. Pelzer (1991). *Regressie analyse met nominale variabelen; achtergrond en beschrijving van een programma*. Nijmegen: ITS.
- Lammers, J. en B. Pelzer (1992). 'Linear models and nominal variables'. *Kwantitatieve Methoden* 39 (1), 5–17.
- Lindo, F. (1994). 'Het stille succes'. In: Vermeulen, H. en R. Penninx. *Het democratisch ongeduld, de emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid*. Amsterdam: Uitgeverij Het Spinhuis.
- Lipset, S.M. (1960/1981). *Political man*. New Jersey: Doubleday and Co.
- Loch, D. (1991). *Der schnelle Aufstieg des Front National, Rechtsextremismus im Frankreich der 80er Jahre*. München: Tuduv-Verlagsgesellschaft.
- Lucassen, J. en R. Penninx (1994). *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders: immigranten in Nederland 1550–1993*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Maolain, C.O. (1987). *The radical right, a world directory, a Keesings reference publication*. Essex: Longman.
- Mayer, N. (1993a). 'Ethnocentrism and National Front vote in the 1988 French presidential election'. Paper gepresenteerd op International Conference of the European Research Center.
- Mayer, N. (1993b). 'Explaining electoral right-wing extremism: the case of the Le Pen vote in the 1988 French presidential election'. Paper gepresenteerd op de Annual Meeting of the American Political Science Association.
- Meloen, J. (1983). *De autoritaire reaktie*. Amsterdam: proefschrift.
- Mitra, S. (1988). 'The National Front in France, a single-issue movement?'. *West European Politics* 11.2, 47–64.
- Mokken, R. (1971). *A theory and procedure of scale analysis*. Den Haag: Mouton.
- Muus, Ph. (1992). *Migration, minorities and policy in the Netherlands*. Amsterdam: Department of Human Geography.
- Olzak, S. en J. Nagel (1986). *Competitive Ethnic Relations*. Orlando: Academic Press.
- Olzak, S. (1989). 'Labor unrest, immigration and ethnic conflict in urban America, 1880–1914'. *American Journal of Sociology* 94.6, 1303–1333.
- Park, R.E. (1950). *Race and Culture*. Glencoe, Ill.: Free Press.
- Park, R.E. en E.W. Burgess (1924). *Introduction to the Science of Society*. Chicago: University of Chicago Press.

Pieterse, H., P. Scheepers en J. van der Ven (1991). 'Religious beliefs and ethnocentrism, a comparison between the Dutch and the white church-going South Africans'. *Journal of Empirical Theology* 4, 64-85.

Pettigrew, Th. (1994). 'New Patterns of Prejudice: The Different Worlds of 1984 and 1964'. In: Pincus, F.L. en H.J. Ehrlich. *Race and Ethnic Conflict*. Boulder: Westview Press.

Roelandt, Th., H. Smeets en J. Veenman (1993). *Jaarboek Minderheden 1993*. Houten/Saventhem: Boom/Stafleu/van Loghum.

Roof, W.C. (1974). 'Religious orthodoxy and minority prejudice: causal relationship or reflection of localistic world view'. *American Journal of Sociology* 80, 630-644.

Scheepers, P., A. Felling en J. Peters (1990). 'Social conditions, authoritarianism and ethnocentrism: a theoretical model of the early Frankfurt School updated and tested'. *European Sociological Review* 6.1, 15-29.

Scheepers, P., A. Felling en J. Peters (1992). 'Anomie, authoritarianism and ethnocentrism: update of a classic theme and an empirical test'. *Politics and the Individual* 2.1, 43-60.

Scheepers, P., R. Eisinga en L. van Snippenburg (1992). 'Working class authoritarianism, evaluation of a research tradition and an empirical test'. *The Netherlands Journal of Social Sciences* 28.2, 103-126.

Scheepers, P., R. Eisinga en J. Lammers (1993). 'Het electoraat van de Centrum Partij/Centrum-Democraten in de periode 1982-1992, een toets van twee theorieën'. *Mens en Maatschappij* 4, 362-385.

Scheepers, P., R. Eisinga en J. Lammers (1994). 'Het electoraat van extreem-rechts in Nederland, contemporaine geschiedschrijving vanuit een sociologisch perspectief'. In: Voerman, G. (red.). *Jaarboek van Politieke Partijen 1993*. Groningen: Documentatie Centrum Nederlandse Politieke Partijen, 93-121.

Scheepers, P., R. Eisinga en L. Linssen (1994). 'Etnocentrisme in Nederland, veranderingen bij kansarme categorieën?'. *Sociologische Gids* 41.3, 185-201.

Scheepers, P., J. Billiet en H. de Witte (1995). 'Het electoraat van het Vlaams Blok, de kiezers en hun opvattingen'. *Sociologische Gids* 3, 232-252.

Scheepers, P., H. Schmeets en A. Felling (1995). 'Fortress Holland, support for ethnocentric policies among the 1994 electorate'. Verschijnt in *Ethnic and Racial Studies*.

Schepens, L. (1980). 'Fascists and nationalists in Belgium 1919-1940'. In: Larsen, S.U., B. Hagtvet en J.P. Mykleburst (1980). *Who were the fascists, social roots of European fascism*. Bergen/Oslo/Tronto: Universitetsforlaget.

Scheuch, E. en H.D. Klingemann (1967). 'Theorie des Rechtsradikalismus in westlichen Industriegesellschaften'. *Hamburger Jahrbuch für Wirtschaft, und Gesellschaftspolitik*. Tübingen.

Schmeets, H. en A. Elink (1994). 'Welke problemen zijn nu eigenlijk urgent?'. In: Centraal Bureau voor de Statistiek, *Index*. Heerlen/Voorburg: Centraal Bureau voor de Statistiek.

- Schmeets, H. (1994). *Nationaal Kiezers Onderzoek, Kerncijfers*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Schmidt, P. (1995). *Autoritarismus, Anomie und Ethnozentrismus*. Paper gepresenteerd in Mannheim: ZUMA.
- Smith, A. (1985). 'Cohorts, education and the evolution of tolerance'. *Social Science Research* 14, 205–225.
- Schuman, H., C. Steeh en L. Bobo (1985). *Racial Attitudes in America, trends and interpretations*. Cambridge/London: Harvard University Press.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (1994). *Sociaal en Cultureel Rapport 1994*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Solomos, J. (1993). *Race and racism in Britain*. Houndmills: The MacMillan Press.
- Stöss, R. (1989). *Die extreme Rechte in der Bundesrepublik, Entwicklungen, Ursachen, Gegenmassnahmen*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Stöss, R. (1990). *Die Republikaner, woher sie kommen, was sie wollen, wer sie waehlt, was zu tun ist*. Köln: Bund Verlag GmbH.
- Swyngedouw, M., J. Billiet en A. Carton (1992). *Van waar komen ze, wie zijn ze? Stemgedrag en verschuivingen op 24 november 1991*. Leuven: Interuniversitair Steunpunt Politiek Opinie-onderzoek.
- Taylor, D., P. Sheatsley en A. Greeley (1978). 'Attitudes toward Racial Integration'. *Scientific American* 238, 42–51.
- Tesser, P. (1993). *Rapportage Minderheden 1993*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vermeulen, H. en R. Penninx (1994). *Het democratisch ongeduld, de emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid*. Amsterdam: Uitgeverij Het Spinhuis.
- Wiegand, E. (1992). 'Zunahme der Ausländerfeindlichkeit? Einstellungen zu Fremden in Deutschland und Europa'. *ZUMA Nachrichten* 31, 7–28.

Appendix 9.1: metingen van ethnocentrische reacties

Etnische discriminatie (1980–1985–1989–1991–1992–1993)

Ik ga u nu steeds twee verschillende soorten gezinnen of personen oplezen. Wij zouden graag van u willen weten wie van de twee volgens u tijdens een periode van woningschaarste een vrijkomende woning moet krijgen.

var683b	1	gezin van een gastarbeider
	2	Nederlands gezin
	3	mag geen verschil maken
	4	weet niet
var683d	1	Surinaams gezin
	2	Nederlands gezin
	3	mag geen verschil maken
	4	weet niet
var683e	1	iemand met een andere huidskleur
	2	een blanke
	3	mag geen verschil maken
	4	weet niet

Veronderstel dat er twee werknemers zijn, die op een punt verschillen, maar overigens op alle andere punten gelijk zijn. Als een van hen ontslagen moet worden omdat het bedrijf slecht gaat, wie zou dat dan volgens u moeten zijn?

var728b	1	een buitenlander
	2	een Nederlander
	3	mag geen verschil maken
	4	weet niet
var728d	1	een Surinamer
	2	een Nederlander
	3	mag geen verschil maken
	4	weet niet
var728f	1	iemand met een andere huidskleur
	2	een blanke
	3	mag geen verschil maken
	4	weet niet

Veronderstel nu eens dat er twee werknemers zijn, die op een punt verschillen, maar overigens op alle andere punten gelijk zijn. Als maar een van beiden in aanmerking kan komen voor promotie, wie zou dat dan moeten zijn?

var729b	1	een buitenlander
	2	een Nederlander
	3	mag geen verschil maken
	4	weet niet
var729d	1	een Surinamer
	2	een Nederlander
	3	mag geen verschil maken
	4	weet niet
var729f	1	iemand met een andere huidskleur
	2	een blanke
	3	mag geen verschil maken
	4	weet niet

var546 Gesteld dat u mensen van een ander ras als naaste burens zou krijgen, zou u daar dan geen enkel bezwaar tegen hebben, zou u het accepteren maar het minder prettig vinden of zou u zich er tegen verzetten?

var758 Hoe staat u tegenover kinderen van gastarbeiders of Surinamers in de schoolklas waar ook uw eigen kinderen in zitten? Zou u daar geen enkel bezwaar tegen hebben, zou u het accepteren, maar het minder prettig vinden of zou u zich ertegen verzetten?

var759

Hoe staat u tegenover gastarbeiders of Surinamers als collega's op het werk? Zou u daar geen enkel bezwaar tegen hebben, zou u het accepteren, maar het minder prettig vinden of zou u zich ertegen verzetten?

- 1 geen enkel bezwaar
 - 2 hangt ervan af
 - 3 minder prettig
 - 4 ertegen verzetten
 - 5 weet niet
-

Bron: Sociaal en Cultureel Planbureau.